

901.2

Н 287

Жарітний с.
М. П. Василенко

і його наукова
діяльність

Львів, 1930

1P

с

М

і

28543с

901.2
H287

СИМОН НАРІЖНИЙ

М. П. ВАСИЛЕНКО

і його наукова діяльність

Відбитка з „Нашої Культури“ за 1936 р.

28543e

Д О К У М Е Н Т И В, 1 9 3 6

824976

~~824~~ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

07

2020

М. П. ВАСИЛЕНКО І ЙОГО НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ.*

Дані про життя й працю М. П. Василенка. М. Василенко й О. Лазаревський. Василенко як історіограф, його рецензії, париси про окремих діячів історіографії й окремі історичні пам'ятки. Археографічна праця Василенка. Праці з галузі історії й історії українського права, із всевітньої історії, архівознавства, історично-літературні й етнографічні. Науково-організаційна та редакційна діяльність Василенка. Василенко, як науковий діяч — висновки й оцінка. Бібліографія наукових праць і рецензій Василенкових.

I.

Біографічних даних про Миколу Прокоповича Василенка опубліковано дуже мало, та й ті короткі відомості доводиться вибирувати з різних видань, як Хроніка Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка й протоколи інших наукових товариств (Українського Наукового Т-ва в Києві, Общества Неестора-Літописця), Протоколи Університету Св. Володимира, Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права Української Академії Наук, праця проф. Д. Дорошенка з історії України 1917-1923 рр. том I. і II., деякі статті самого Василенка, різні словники й т. інш. Ці відомості не тільки що дрібні, а ще й неточні та не в усьому погоджені між собою. Нпр., рік народження Василенка в одних зазначено 1866, а в других 1867. Таке розходження завважив навіть Й. С. у своїй некрологічній замітці в чеському Слов'янському Огляді.¹

Та в цьому можемо сполягати на відомості, подані в Хроніці НТШ,² дійсним членом якого Василенко був обраний з 15. 11. 1911 р. Там зазначено, що М. Василенко, син дідича, народився 2. лютого 1867 р. в селі Есмані, Глухівського повіту на Чернігівщині, де батько Василенка мав невеликий хутір.³ Як твердить С. Іваницький, М. Василенко своїми родинними зв'язками через службу його батька в Глухівському повіті надто був зв'язаний із поміщицтвом.⁴

Середню освіту Василенко pobирав спочатку в глухівській гімназії, а потім у полтавській гімназії, яку й скінчив у 1885 р. Після цього вступив він на медичний факультет дорпатського університету, але невдовзі залишив медицину й перейшов на історично-філологічний факультет тогож дорпатського університету. Що змусило Василенка їхати до Дорпату, не знати; але мабуть були якісь причини, бо до дорпатського університету з України на студії їхали звичайно ті,

* Читано й обговорено на засіданні Історично-Філологічного Т-ва в Празі 25. II. 1936.

¹ „Slovanský Přebled“, Praha, 1935.

² Хроніка НТШ, 1912., Вип. 1, ч. 49, ст. 15.

³ Проф. Д. Дорошенко: Історія України 1917-1923. Ужгород. т. II.

⁴ „Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії“. „Україна“, Київ р. 1932, ч. 1/2, ст. 121.

для кого з політичних або якихось інших причин був закритий вступ до ближчих університетів. Сам Василенко свідчить, що до дорпатського університету в інтересах його русифікації приймали й звільнених з інших університетів.⁵

В Дорпаті Василенко студював на відділі російської історії під кермою проф. О. Г. Брюкнера.⁶ Олександр Густавович Брюкнер (Alexander Brückner) був професором російської історії в дорпатському університеті з 1871 до 1891 р., а з 1891 р. його наступником став Євг. Шмурло. Брюкнер перед Дорпатом був професором новоросійського університету, де в нього виявився інтерес до російської історії. В дорпатському університеті, як свідчить Є. Шмурло,⁷ курси Брюкнера, буди дуже різноманітні по змісту, зосереджувалися головню на XVI, XVII. і особливо XVIII. вв. Питання т. зв. „європеїзації Росії“⁸, перенесення сюди західноєвропейської культури, а також і проблеми економічні та статистичні були улюбленими темами Брюкнера і як професора, і як письменника. Свої виклади він звичайно супроводив практичними виравами, яким уділяв завжди багато часу й надавав їм велике значення.

Крім Брюкнера, в дорпатському університеті в часи Василенкових студій були м. інш. іще такі професори. Катедру загальної історії (середніх віків) займав Ріхард Гавсман. Він же читав і допоміжні історичні дисципліни. Цей професор писав свої праці по-німецькому, мав багато слухачів і підготовив немало наукових робітників, що зайняли потім професорські становища. Історію нових віків у той час викладав німець Отто Вальц (Otto Waltz). На кафедрі руського яз. й літератури був Павло Висковатов. Катедру порівняльної граматики слов'янських мов („нарвчій“⁹) займав І. Бодуен-де-Куртене. Логіку психологію, історію філософії, педагогіку читав до 1888 р. німець Густав Тайхміллер, а потім Яків Озе. Це були — можна думати — головні університетські вчителі Василенка в Дорпаті.

Про студенське життя й працю Василенка в Дорпаті ми не знаємо майже нічого. Та навряд чи воно й позначилося чимсь яскравішим. Сам Василенко згадує тільки про свою приналежність до марксистського гуртка в Дорпаті. Гурток цей заклав там р. 1888 д-р Лесник, польський жид. Цей Лесник, як писав у 1923 р. Василенко,⁸ „тепер уже покійний... скінчив бернський університет і прийхав до Дорпату складати іспити за медичний факультет. Це був — зі слів Василенка — талановитий чоловік, років під 30, гарно освічений, взагалі переконаний марксист, що добре знав твори Маркса й тодішню марксистську літературу. Перебуваючи в Дорпаті щось із рік і готуючись до іспитів, д-р Лесник не гаяв часу, а дуже інтересно й розумно від

⁵ Записки Соціально-Економічного Відділу УАН, т. I, ст. XIV.

⁶ Хроніка НТШ, ч. 49, ст. 15.

⁷ Біографічеській словарь профессоровъ и преподавателей Императорскаго Юрьевскаго бывш. Дерптскаго, унверситета за сто лѣтъ его существованія (1802—1902), Юрьевъ, 1903, т. II.

⁸ „Записки Соціально-Економічного Відділу УАН“, т. I, ст. XV.

пропаганду марксистських ідей. Склався невеличкий гурток студентів під керівництвом Лесника. До цього гуртка — каже Василенко — належав і я, і дехто з поляків. Під проводом Лесника, гурток цей прочитав по-німецьки й французьки перший том „Капіталу“ Маркса, виписував „Neue Zeit“, а також усі видання Dietz'a, які дорпатська цензура вільно пропускала.

Історично-філологічний факультет дорпатського університету Василенко скінчив у 1890 р. Тоді ж він переїхав з Дорпату до Києва, і тут, як вільний слухач, слухав виклади та брав участь у семінарах проф. В. Б. Антоновича та М. Владимирського-Буданова (історія руського права).

В 90-х же роках починається й наукова праця Василенка. 24 листопаду 1891 р. він став дійсним членом Історичного Общества Нестора-Літописця. Під впливом О. М. Лазаревського Василенко почав працювати над історією Лівобережної України. Для цього він збирав матеріали в Києві, Харкові, Полтаві й Чернігові. В 1892 р. Василенко став учителем російської мови в київській дівочій гімназії О. Байтель. а в 1894 р. перейшов, як учитель історії, до київської фундукліївської гімназії; того ж року він почав учителювати в київському кадетському корпусі, де й викладав історію аж до 1902 р. (у С. Іваницького — до 1903 р.⁹), коли залишив зовсім учителювання і вступив на службу міністерства внутрішніх справ, як секретар київського губ. статистичного комітету, а разом із тим і на службу міністерства фінансів, як невідмінний член губ. к-ту попечительства про народню тверезість.

На цих посадах Василенко затримався порівнюоче недовго. В 1905 р. він подався в відставку. Того ж року він разом із М. Ратнером став фактичним редактором газети „Київські Отклики“, що їх видавав гурток громадських діячів; а в січні 1906 р. він на чару тижнів стає й одним із офіційних редакторів цього видання. На цьому становищі він підпадає й під адміністраційну кару, коли „Київські Отклики“ були міністром Дурново закриті. Василенка, як відповідального редактора, покарали тоді ув'язненням на один рік. Цей рік в'язниці Василенко використав для правничих студій. По виході з в'язниці він в 1907 р. витримав іспита з дипломом першого ступня в юридичній комісії при одеській університеті. Це дало йому можливість стати помічником присяжного повіреного одеської судової палати. З роботою присяжної адвокатури Василенко був зв'язаний аж до революції 1917 р.

Та цілий цей час не припинялася й наукова праця Василенкова. Ще давніше він брав участь у редакційному комітеті „Київської Старини“, в Історичному Обществі Нестора-Літописця, в Українському Науковому Т-ві в Києві, де він був головою історичної секції й членом редакційного комітету видань цього Т-ва; обраний 15. 11. 1911 р.

⁹ „Україна“. Київ, 1932, ч. 1/2, ст. 122.

в д. чл. НТШ у Львові, він став і членом археографічної комісії цього Т-ва. Крім того всього, він спеціально готувався до професури. В 1910 р. він склав у київському університеті іспити на магістра російської історії. Але титула магістерського він так і не здобув (для цього треба було ще оборонити дисертацію), а залишився магістрантом, і, як магістрант, на пропозицію куратора київської шкільної округи 28. 10. 1912 р. за № 58388/16447 був допущений як приватний доцент до читання лекцій з російської історії в Університеті Св. Володимира.¹⁰

Як видно із звіту київського університету, в 1912 р. „преподавательський персонал... поповнився по історично-філологічному факультету по предмету російської історії... магістрантом Н. П. Василенком“,¹¹ але фактично Василенко працює в університеті не розпочав. Принаймні ніде — ні в програмах, ні в розкладах викладів — про це немає ніякого сліду.

Проф. Е. Спекторський у своїй книзі „Століття Київського Університета Св. Володимира“¹² (Београд, 1935) свідчить, що Василенко в 1917 р. був обраний професором правничого факультету університету Св. Володимира (ст. 101). Чи це справді було й чи розпочав Василенко свою професорську діяльність в університеті, мені не представлялося можливим перевірити, бо протоколи засідань ради університету за цей час не опубліковані.

В революцію 1917 р. Василенко вступив не тільки з науковим стажем, а також і з певною практикою в громадсько-політичній роботі. Його політична ідеологія й партійна приналежність мали великий вплив на його революційну кар'єру. Партійно Василенко ще з 1910 р.¹² був членом російської конституційно-демократичної партії (К-Д), хоч кадетствующим він був іще, властиво, від заснування самої К-Д партії в 1905 р. Вже газета „Київські Отклики“, одним із членів-ників і редакторів якої був Василенко, підтримувала й пропагувала кадетів. Формально ж в ті часи Василенко належав до керівної верхівки київської групи „Освобождение“, в якій працював разом із такими діячами, як Б. О. Кістяківський, В. В. Водозов, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяєв, Ю. Н. Вагнер і В. Я. Железнов.¹³

Зв'язки з національно-українським табором у Василенка були значно слабші. Не маємо ніяких даних — навіть у пореволюційних статтях самого Василенка — для твердження, що ці стосунки виходили поза справи чистонаукові й поза відносини на ґрунті „Київської Старини“, Українського Наукового Т-ва в Києві й т. п. В українському громадсько-політичному житті Василенко мабуть таки аж до револю-

¹⁰ Протокол Засідання Ради Імп. Університету св. Володимира 9. XI. 1912 р. „Університетські Ізв'єстія“, 1913, № 12. Протоколи, ст. 142.

¹¹ „Університетські Ізв'єстія“, 1913, № 11.

¹² Так твердить С. Іваницький, посилаючись на „Дело Киевского Областного Центра Действий“. „Україна“, 1932, ч. 1/2, ст. 123.

¹³ „Занески“ Соціально-Економічного Відділу УАН“, т. I, ст. XXIV—XXV.

ції не брав ніякої участі; правда, він згадує, що „здається, в 1915 р., уже під час війни, в-осени, — кияни-українці зробили спробу поінформувати деякі московські ліберальні кола з приводу українського культурного становища, становища Галичини... У подорож до Москви в цій справі поїхали В. П. Науменко, А. В. Ніковський і я“¹⁴. Не маємо докладніших відомостей про це, але навряд чи в цій місії Василенко брав участь як діяч українського табору; правдоподібніше, що його використали в інтересах справи, як російського діяча, що мав зв'язки серед московських ліберальних кол.¹⁵

Як один із видатніших діячів кадетської партії, що мав зв'язки і в українському таборі, Василенко вже на початку революції (7. IV. 1917 р.) був іменованим куратором київської шкільної округи. Посада ця була дуже висока й відповідальна. До складу київської шкільної округи входила Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина і Полтавщина, — отже величезна українська область. Помічником Василенка на цій посаді був призначений В. П. Науменко, який через кілька місяців і заступив Василенка, коли того в кінці літа 1917 р. покликали до Петербургу на посаду товариша міністра освіти.¹⁵

Та й за цей короткий час Василенкового урядування в Києві виявилася його крайня поміркованість в національно-українських справах. Ще на українському педагогічному з'їзді в Києві 6. IV. 1917 року, де Василенка обрали до почесної президії, він у своєму привітальному слові закликав з'їзд „будувати нову школу на ґрунті братерства й рівності народів“. Він казав: „Делікатна педагогічна справа вимагає особливо обережного поступовання: на місце однієї деспотії не можна поставити другої, потрібен союз рівних. І меншість повинна бути забезпечена. Це повинно бути гаслом з'їзду“.¹⁶

Щоб належно оцінити такі поради, треба знати, що як Василенко, так і Науменко були дуже поміркованими в справі переведення дерусифікації школи в Україні й дуже обстоювали „пошанування прав меншостей“. Не диво, отже, що таке поступовання керівників київської шкільної округи, що здавна була твердинею войовничого обрусіння, дратувало національно-настрєні учительські круги й ціле більш демократичне українське громадянство. Це тим більше, що обережність і поміркованість офіційних керівників справи, їхні мотиви

¹⁴ Там само, ст. XXXIX.

* Я ближче познайомився з М. Пр. Василенком у 1908 р., коли в Києві заклалося Наукове Товариство ім. Шевченка. Усі вважали М. Василенка за видатного українського діяча. Він був у близьких стосунках — бодай ділових — із М. Грушевським, В. Науменком, проф. В. Перетцом і ін. Говорив для свого часу не злою українською мовою. Користався загальною повагою, як українець. В 1905 р. в редакції „Київські Отклики“ М. Василенко говорив зо мною по-українському.

Треба ще додати, що М. Василенко, як промовець, говорив дуже зле навіть по-російському.

І. Огієнко.

¹⁵ Проф. Д. Дорошенко: Історія України 1917-1923. т. I, ст. 389.

¹⁶ Там само, ст. 390.

(невиробленість української термінології і т. п.) дуже зручно використовували і тайні, і явні вороги української школи.¹⁷

На нараді, що її скликав Василенко, як куратор київської шкільної округи, в днях 11.—12. V. 1917 р., говорилося й про те, щоб при українзації школи в Україні заводити мову не галицького зразку, а свого домашнього, висловлювалися навіть проти самих термінів „українська мова“ й „український народ“, пропонуючи натомість уживати назви „південно-руська мова“, „південна Русь“, а де-хто з учасників цієї наради й прямо казав, що ніякого українського народу немає, що українською мовою навчати зовсім непотрібно.¹⁸

Звичайно, не можна вважати Василенка відповідальним за такі вислови, але все ж вони є для нього дуже показними. Безперечно, коли б таку саму нараду скликав хтось із виразних діячів національно-українського табору, ті ж самі директори й інспектори не наважилися б виступати з такого роду заявами. У Василенка ж це було можливе.

Розпорядження кураторії київської шкільної округи за Василенка в справах українзації школи гальмували не тільки наміри й роботу українського громадянства, а навіть йшли в розріз із позитивними в цій справі розпорядками петербурзького міністра освіти. Це викликало серед українського громадянства вповні оправдане невдоволення з Василенка і його помічників.¹⁹

За гетьманування П. Скоропадського Василенко став одним із головних діячів. Після гетьманського перевороту він 30. IV. 1918 р. був призначений головою Ради Міністрів і йому гетьман доручив організувати кабінет міністрів. Хоч його старання до організації кабінету не призвели, він якийсь час виконував обов'язки міністра закордонних справ (до 21. V. 1918), досить довго був міністром народньої освіти, пізніше президентом державного сенату.

Як міністер освіти, він 9. VII. 1918 р. відкривав комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. Свою урочисту промову на цьому відкритті міністер Української Держави сказав по-російському. Та й своїм змістом ця промова не зовсім відповідала нормальним сподіванням. Міністер не намічав для УАН тих завдань, які перед подібними установами звичайно стоять і в інших народів, а натомість згадував, що ще й досі є багато людей, які ставляться скептично й глузливо до українського руху й відродження й т. п. Отже створення УАН буде мати велике національне значення ніби тим, що покаже цим „людям“ їхню помилковість.²⁰

¹⁷ Там само, ст. 392.

¹⁸ Там само, ст. 393.

¹⁹ Там само, ст. 394.

²⁰ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві. Київ, 1919, ст. III—IV.

Як не обережно доводиться ставитись до названої вже книжки Е. Спекторського, все ж його згадка про міністра Василенка, як одного з тих, що „бережно“ ставились до київського університету, цебто берігли його від українізації, здається вповні правдоподібною. „В період часу — читаємо в Спекторського — від березня 1918 р. до лютого 1919 р. університетові Св. Володимира загрожувала небезпека українізації. Але йому вдалося зберегти свій „руський“ характер. Цим він у значній мірі обов'язаний як акад. В. Вернадському, який, як голова комісії в справах вищої освіти, скерував енергію українців в сторону УАН і українського університету в Києві, а також українських факультетів у Вінниці й Кам'янці Подільському, так і цілому рядові своїх вихованців, які, занявши керівні місця в українському уряді й відомстві народньої освіти, продовжували бережно ставитися до своєї *alma mater*. Такі були напр. приватні доценти Ф. Сушицький і І. Огієнко або П. І. Холодний. Такі ж були особливо міністри народньої освіти за гетьмана М. П. Василенко... і В. П. Науменко, заслужений член „чуждой шовинизма“ „Старой Громады“, в якій — по жартовливому віршу одного з її членів — „собирались малороссы въ тѣсно сомкнутомъ кружкѣ, обсуждали все вопросы на російскомъ языкѣ“.²¹

Коли в цьому свідстві Спекторського й не все відповідає дійсності, то що торкається Василенка воно здається вповні правдоподібним. Міністер Василенко не міг інакше, як „бережно“, ставитися до київського університету в справах його українізації.

Підтвердження цього знаходимо і в проф. Д. Дорошенка, який свідчить, що предметом особливої уваги Василенка, як міністра освіти, було високе українське шкільництво. Тут так само, як і в справі з середніми школами, міністер держався погляду, що треба закладати нові високі українські школи, залишаючи тимчасово старі російські університети й заводячи в них покищо катедри українознавства.²²

Урядова кар'єра Василенка за гетьманату закінчилася в жовтні 1918 р. виразно протиукраїнською, кадетською аферою. Остання була зв'язана з відомою „запискою дев'яти“, яку подала група гетьманських міністрів і яку першим підписав Василенко. В цій записці говорилося про необхідність для України допомогти Росії стати на ноги й увійти з тими державами, на які розпалася Росія, в союз для утворення нової Росії. Твердилося там, що Україну в державний союз з Росією в'яжуть економічні й всілякі інші інтереси і т. п. Постуляти цієї записки дев'яти гетьманських міністрів були одобрені головним комітетом російської кадетської партії при участі самого П. Н. Мілюкова.²³

Через якийсь час після упадку гетьманату діяльність Васи-

²¹ Е. Спекторській: Столітє Київського Університета св. Володимира, ст. 101.

²² Проф. Д. Дорошенко: Історія України 1917—1923, т. II.

²³ Там само.

ленка зосереджується в Українській Академії Наук. В липні 1920 р. його обрано на катедру західньо-руського та українського права. Він насамперед реорганізував і відживив комісію для вивчення історії західньо-руського та українського права, головою якої він став іще того ж 1920 р. В середині грудня 1922 р. акад. Василенко був обраний головою цілого соціально-економічного відділу УАН; на цьому становищі він і лишився аж до розгрому УАН в 1930 р. Це останнє десятиліття його наукової праці — над ним ми ще зупинимось докладніше — було дуже продуктивне як в публікаційному, так особливо в організаційному відношенні. Пройшло воно в умовах чисто української наукової праці. Тільки на початку десь в 1922-23 рр. його були залучали до участі в „Деле киевского областного центра действий“ — „контрреволюційної кадетської організації“, — але ця справа не мала для Василенка значніших наслідків, а, головне, не припинила його наукової діяльності в УАН.

Так от у загальних рисах представляється підсумування опублікованих даних про життя й працю Василенка.

II.

Коли шукати в біографії Василенка моментів, що мали вплив на його наукову діяльність, то насамперед треба зупинитись на його відносинах з О. М. Лазаревським.

Подібності в цих двох діячів дуже багато. Обидва вони земляки з Чернігівщини. Обидва відбували свої університетські студії далеко від України — один у Петербурзі, другий у Дорпаті. Обидва студіювали на історично-філологічному факультеті. Ні один із них не зробив університетської кар'єри — обидва вони провадили свою наукову працю без зв'язку з університетом. Своїми службовими посадами вони не були зв'язані з науково-дослідницькими установами. Обидва вони досить часто міняли свою службу й переходили з одного відомства в друге (Лазаревський навіть до банку, а Василенко до попечительства про народню тверезість). Обом їм з їх історично-філологічною освітою довелося в житті близько стати до судової справи й правничих установ: Лазаревський своєю службою був ізв'язаний з судом, а Василенко — з присяжною адвокатурою. Це не лишилося без впливу й на їх наукові заняття.

Подібність між Василенком і Лазаревським можна добачати і в їхніх поглядах та національно-ідеологічному уявленні. При цьому треба тільки мати на увазі ту вікову дистанцію в 33 роки, що ділить цих діячів (Лазаревський * 1834 р., Василенко * 1867 р.). Лазаревський, що засадничо не писав і не говорив по-українськи, одверто заявляв: „Нѣтъ-съ, я не украинофилъ!“. Правда, він не був кадетом, але в його часи не було ще й подібної партії.

Василенко аж до останньої можливості — навіть будши міністром Української Держави — був організований в російській партії і виголошував свої промови по-російському. Чи знав він тоді лі-

тературну українську мову, мені не відомо. У всякому разі, ще довго по смерті Лазаревського († 1902 р.) він, як і Лазаревський, не публікував нічого з своїх писань по-українському. Власне, крім його праць, виданих в УАН, все інше опубліковане ним по-російському. Виняток з цього становлять тільки праці, видруковані у Львові в „Записках НТШ“ та статті про Г. Теплова в „Записках УНТ“ в Києві (книга IX. з 1911 р.) й про поетичну творчість О. Бодяньського в „Україні“ (кн. IV. за 1914 р.).

Велика подібність між Василенком та Лазаревським є також — як побачимо — і в обсязі та тематиці їхньої наукової праці й навіть в їхніх поглядах та тезах окремих питань.

Та при всій подібності між цими двома вченими є між ними й досить поважні різниці. Василенко значно менший своїм науковим доробком і оригінальністю, ніж Лазаревський. Лазаревський крупніший, багатший і яскравіший, як Василенко.

При всій подібності в біографії цих двох істориків, була між ними велика різниця в характері. Сам Василенко характеризує Лазаревського, як людину наскрізь кабінетну, кабінетного вченого, що навіть із людьми здибався рідко. „Олександр Матвієвич — каже Василенко — був взагалі чоловіком відлюдним“.²⁴ Про Василенка подібних свідочств ми не маємо; навпаки, з його біографії знаємо, що він довні роки був чинний у громадсько-політичному житті.

Про Лазаревського, як ученого, знаємо, що він був чистим дослідником, який для своєї праці користувався майже виключно новими архівними матеріалами, їх публікував і на них будував свої оригінальні висновки. Про Василенка не можемо сказати, що він не працював в архівах, або що він не був дослідником взагалі. Він і досліджував, і свої досліді спирав безпосередньо на джерелах, — але його справжньою стихією в науковій праці був уже опублікований матеріал. Він *par excellence* історіограф, досконало начитаний в історичній літературі предмету, з яким так само добре обізнаний, майстерно вмів подати огляд цієї літератури, показати історію розроблення питання, подати свій коректив до праці того чи другого з попередніх авторів. Тому в нього так мало дослідів нових свіжих питань — зате більш ревізійних переглядів або просто систематичних викладів дослідженого вже істориками матеріалу.

Що зближало цих двох наукових діячів — Лазаревського й Василенка, — розділених між собою більш як 30-літньою віковою різницею? Біографічні дані, як Василенка так і Лазаревського, не висвітлюють цього в достаточній мірі. З листів Лазаревського²⁵ та з останньої статті Василенка про Лазаревського²⁶ дізнаємося, що Лазаревський в 90-их рр. опікувався долею Василенка й грав ролю в його тогочасних наукових заняттях. Він старався влаштувати Василенка

²⁴ „Україна“, 1927, кн. 4, ст. 25

²⁵ Опубліковані з примітками Василенка в II т. „Українського Археографічного Збірника“, Київ 1927.

²⁶ „Україна“, 1927, кн. 4.

на посаду, забезпечити його матеріально, давав йому науково-літературні замовлення, допомагав науковими засобами, дбав про допущення його до архівних матеріалів і т. п.

В листі до Г. О. Милорадовича 3. III. 1892 р. Лазаревський писав: „Відносно Вашого архіву можу сказати ось що, — здається весною приїде до Києва займатися Рум'янцевським Описом і справами Казенної Палати магістрант руської історії Василенко, який міг би, здається мені, зайнятися розбором Вашого архіву; але платня, здається, мусить бути від кількості зробленого діла, а не помісячна, бо помісячна стіснила б обидві сторони. Можна буде докладніш поговорити, коли час поїздки Василенка в Чернігів ліпше виясниться.“²⁷

З іншого листа Лазаревського, з 2. VII. 1892 р., вже до самого Василенка, й з примітки Василенка довідуємося, що Василенко мав потребу працювати в архіві Чернігівського окружного суду. Голова цього суду Скаржинський не хотів чомусь допустити Василенка до архіву. Тоді Василенко вдався за протекцією до Лазаревського, що був із Скаржинським у добрих відносинах. Лазаревський написав до Скаржинського, і той дійсно допустив Василенка до праці в архіві. В цьому ж листі Лазаревський писав Василенкові, щоб той від себе написав „представленіє“ в київський університет про передачу до університету архіву чернігівської казенної палати. До цього Василенко подає таку примітку, цікаву для історії архівної справи в Україні: „Якраз тоді Рум'янцевського Описа проворонив київський університет і губернатор чернігівський Анастасьєв передав його до бібліотеки російської академії наук, де вона зараз і знаходиться. В листі О. М. Лазаревського йде мова про документи чернігівських монастирів, що переховувались в архіві чернігівської казенної палати. Я послідував за радою О. М., написав „представленіє“ в університет і до попечителя уч. округи В. Б. Вельяминова-Зернова і в наслідок цього документи були передані до центрального архіву давніх актів, де й зараз переховуються.“²⁸

Про опікування Лазаревського Василенком та про його погляди на Василенка маємо цікаві місця в листі Лазаревського до Г. О. Милорадовича з 17. II. 1893 р. Там, м. інш., читаємо: Кандидат дорпатського університету, Микола Василенко, „нынї магіструючийся“ в київському університеті (магістерські іспити склав, а дисертація пишеться) є людина по своїх здібностях незвичайна (незаурядная), але в той же час повний злидень (бѣднякъ), і доки напише дисертацію, мусить „полуумирать“ з голоду.

Будьте меценатом, любезний Григорію Олександровичу, вихлопочіть йому в Бахметьєва (в Петербурзі, куди їдете) посаду вчителя в одному з місцевих закладів, підвідомствених цьому Бахметьєву, а їх є тут кілька (інститут і дві дівочі гімназії). По слову Бахметьєва Ва-

²⁷ „Український Археографічний Збірник“, т. II, ст. 336.

²⁸ „Український Археографічний Збірник“, т. II, ст. 338.

силенку можуть завжди дати кілька годин, хоч в інституті, хоч у гімназіях, бо вчителі цих закладів переобтяжені викладами. Потрібне місце вчителя історії. Цей молодий вчений може представити рекомендацію всьому сонму професорів історії місцевого університету, і на чолі їх ректор — Фортинський. Ось ряд цих професорів: Фортинський, Іконнізів, Антонович, Лучицький. Якщо щось зробите по цьому проханню, — добре для науки й людськості діло зробите. Ручусь, що по здібностях це буде один із ліпших учителів.²⁹

Опікування Лазаревського не припинялося й пізніше. Ось у його листі до тогож таки Г. О. Милорадовича з 12. XI. 1899 р. читаємо його поради Милорадовичу, як голові чернігівської архівної комісії, запросити Василенка для роботи, щоб оживити діяльність комісії.³⁰

Сам Василенко свідчить, що він не тільки листувався з Лазаревським, а що також використував багату бібліотеку його,³¹ що Лазаревський купував для Василенка в букиністів рідкі книги, допомагав йому своїми зв'язками (між інш. від Лазаревського мав Василенко рекомендаційного листа до В. Б. Антоновича).³² „Завдяки О. М. — каже Василенко — могли бути написані мої статті про перші кроки селянської реформи р. 1861 на Чернігівщині та про О. М. Бодяньського“.³³ Як уже згадувалося, Василенко працював над деякими темами, що їх опрацьовував раніше Лазаревський, — згадати хоча б його працю про П. Полуботка. Деякі науково-літературні завдання Василенко мав від Лазаревського. Лазаревський, впр., доручив Василенкові написати рецензію на працю проф. І. О. Сікорського, про малъованщину.³⁴ Василенко це завдання виконав — його рецензія вміщена в „Київській Старині“ за 1893 р. кн. VI. — хоч і не зовсім так, як уважав потрібним Лазаревський.³⁵

Відношення Василенка до Лазаревського, як воно виявилось в статтях Василенка, було надзвичайно тепле, місцями навіть не без виразного ідеалізування. Як ученого дослідника, Василенко ставив Лазаревського надзвичайно високо — особливо як історика Лівобережної України в рр. 1654–1782. Він підносить, як багато питань заторкнув Лазаревський у своїх дослідях, як багато нових матеріалів він використав, указав і опублікував.³⁶ В своїх критичних замітках з приводу праці М. Слабченка Василенко рішуче висловлюється проти практики Слабченка ставити рядом Лазаревського й Судієнка, вченого дослідника й видавця, хоч би й дуже поважаного, яким був М. Су-

²⁹ Там само, ст. 339-340.

³⁰ Там само, ст. 365.

³¹ „Україна“, 1927, кн. 4, ст. 62.

³² Там само, ст. 70.

³³ Там само, ст. 56.

³⁴ „Психотическая епидемія 1892 г. въ Кіевской губ.“.

³⁵ Про це в його листі до Василенка 13. VI. 1893. „Український Археографічний Збірник“, т. II, ст. 341.

³⁶ В передмові до Лазаревського „Малороссійское Носполитые Крестьяне“.

дієнко. „О. М. Лазаревський — читаємо там у Василенка — був серйозний учений, і говорив те, що говорили йому факти і про якість вороже відношення його до шляхетства можна говорити тільки в полемічних памфлетах, а не в серйозних наукових працях, що повинні наперед спростувати ті факти, на основі яких зробив Лазаревський свої висновки, а тоді вже й говорити про його ворожнечу чи прихильність до шляхетства“.³⁷

Про Лазаревського Василенко написав кілька статей. Першу в 1902 р.,³⁸ останню через 25 літ після цього.³⁹ Крім того, в „Чтениях іст. общ. Нестора-Літописця“⁴⁰ (кн. XVII.) вміщений реферат, який він читав у тому товаристві 15. IX. 1902 р. Говорить він про Лазаревського й у своїй замітці „Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова“,⁴⁰ а крім того висловлює свої погляди на Лазаревського ще й у передмові до II. видання праці Лазаревського п. з.: „Малороссійскіе посполитые крестьяне“ (1648-1783)“. В своїх статтях про Лазаревського Василенко це в чому повторюється, але ж, беручи загалом, мусимо признати, що з усього, що досі було написано про Лазаревського, як наукового діяча, найсолідніша пайка належить якраз Василенкові.

Василенко найповніш зібрав і подав матеріяли для біографії Лазаревського,⁴¹ зробив навіть спробу „систематизації відомого вже біографічного матеріялу, поповнення його новими фактами та спогадами“⁴² свідком яких був Василенко. В своїй статті з нагоди 25-ої річниці смерті Лазаревського Василенко дав фактично докладний життєпис Лазаревського з оцінкою його наукових праць. Для цього він використав дещо з листування, дещо з власних спогадів і тим у значній мірі оживив виклад. Як і в інших своїх такого роду біографічних працях, і в цій статті Василенко подає дещо й про близьких до Лазаревського діячів, як. нпр., про Шугурова, зазначає навіть літературу про них.

З праць Лазаревського Василенко особливо високо ставив студию п. з.: „Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648-1783)“. Ця праця була видрукувана ще р. 1866.⁴³ В своїй передмові до другого видання цієї праці⁴⁴ Василенко підкреслює основну думку Лазаревського, „що не самі тільки зовнішні умови, не сама тільки централістична політика і впливи російського уряду, а, головно, звироднілий самостійний хід внутрішнього життя українського народу привів до руїни тих основ чисто демократичного устрою, що були видвижені великою українською революцією 1648-1654 рр.“⁴⁴. Ця основна думка —

³⁷ В передмові до Лазаревського „Малороссійскіе Пospолитые Крестьяне“.

³⁸ Некролог в „Київській Старині“.

³⁹ „Україна“, 1927, ч. 4.

⁴⁰ „Київська Старина“, т. 78.

⁴¹ Особливо в „Україні“ за 1927, кн. 4.

⁴² Там само, ст. 18.

⁴³ В „Записках Чернигівського Губ. Статистичного Б-ту“, кн. I.

⁴⁴ Київ, 1908 р.

каже Василенко — проходить у всіх працях Лазаревського, але висловлена вона вперше в цій праці („Мал. посп. крест.“). Лазаревський прийшов до висновку, що кріпащина на Лівобережній Україні була результатом не тільки заходів російського уряду в цьому напрямі, а впливала з українських суспільних відносин, із українського життя, й що російському урядові часто доводилося своїми указами тільки затверджувати те, що в дійсності давно вже було.

В історичній літературі таку думку ще раніше Лазаревського висловив — правда, коротко — А. Ф. Кістяківський.⁴⁵ Василенко доводить, що Лазаревський не знав цієї праці Кістяківського й свою картину склав без будьякого впливу з боку Кістяківського.

Згадус Василенко й про спроби (Костомарова, Теличенка, Шликевича) захитати висновки Лазаревського й закріпити в історичній літературі погляд про вплив центрального уряду на соціальні порядки України. Це розходження в поглядах по такому важному питанню викликало праці В. Мякотіна, з яким Василенко на початку 1890-их рр. працював у харківському історичному архіві. Мякотін дослідив питання на основі великої кількості матеріалів, але вкінці прийшов до висновку Лазаревського. І сам Василенко, який також займався цим питанням, вважає, що погляд Лазаревського на процес прикріплення українського селянства мусить бути признаний єдино правильним у науковому відношенні.

В своїй пізнійшій статті про „Прикріпленіє крестьянъ въ Малороссіи“⁴⁶ Василенко виразно повторює Лазаревського. Його висновок такий, що прикріплення селян в Малоросії складалося ступнево, й було результатом усього ходу внутрішнього життя України після 1654 р. Перші й істотні кроки на ґрунті законодавства в справі прикріплення селян були зроблені українською адміністрацією під безпосереднім впливом і навіть давлінням „малоросійської“ старшини. Вплив української шляхти виявився на російському уряді, якому належить кінцевий акорд у історії прикріплення селян в Малоросії.

Погляди Лазаревського поділяє Василенко й у багатьох інших питаннях. Схилився він до думки Лазаревського, нпр., у питанні про авторство Історії Русов.⁴⁷ Але на деякі справи він має й погляди відмінні від висловлених Лазаревським. Василенко, нпр., вважає, що Лазаревський використовував багатий архівний матеріал „обережно, й до деякої міри однобічно. Тому життя Лівобережної України уявляє з себе щось дуже сумне, яким воно навряд чи було“. Дещо відмінне є і в поглядах Василенка на П. Полуботка й на деякі інші справи.

Закінчуючи на цьому свою паралель Василенка з Лазаревським, думаю, що не буду далекий від правди, коли цілого Василенка, як ученого, і цілу його наукову працю зхарактеризую прирівненням до Ла-

⁴⁵ „Основа“, 1862.

⁴⁶ Видрукована в I томі збірного видання п. з. „Великая Реформа“, Москва, 1911 р.

⁴⁷ За авторство Г. А. Полетки, — „Україна“, 1927, ч. 4, ст. 79.

заревського, як відображення цього останнього. Правда — як уже й сказано — ні розміром свого наукового доробку, ні оригінальністю, ні своїм значенням, Василенко не дорівнює Лазаревському, але поза тим усім — який він подібний до Лазаревського і тематику своїх праць, і поглядами, і цілим своїм ідеологічним упособленням!

Він, так само як і Лазаревський, почав і цілий час багато працював над історичною літературою — в галузі історіографії й бібліографії. Його дослідницькі інтереси зосереджувалися над історією Лівобережної України, на Гетьманщині. Лазаревський ціле своє життя лишався чистим істориком Малоросії, цілком чужим для концепції української історії. Таким же в переважачій більшості своїх праць представляється й Василенко, що в своїй науковій праці так само був більше істориком Малоросії, ніж істориком цілої України.

III.

Знайомство з науковими працями Василенка виявляє нам, що цей учений був найсильніший в історіографії. Не дуже сильний і оригінальний у своїх синтетичних конструкціях, він зате вичерпуюче опановував матеріал, умів зібрати й звести чужі думки, подати бібліографічні відсилачі, зіставити теорії й висновки дослідників і т. ін. В своїх працях він виявив властивості доброго історіографа, від якого можна було сподіватися великої праці з обсягу української історіографії. На жаль, цього не маємо. Василенко, більш як за 40 літ своєї наукової діяльності, викінчив тільки пару неповних оглядів і опублікував справді багато історіографічних уступів у своїх численних працях та рецензіях.

В своїй статті „Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусского общественного строя“⁴⁸, що її він написав з приводу статей В. Мякотіна, Василенко дає свою першу історичну справку, щодо розробки української історії в XIX. ст. На думку Василенка „малоруську“ історіографію треба починати з Г. А. Полетики,⁴⁹ хоч сам же Василенко згадує також і деякі праці давніші.

Другу, вже систематичну, статтю про історіографію „Малоросію“ помістив Василенко через 5 літ в Енциклопедичному словникові Брокгауза й Ефрона, де Василенко був співробітником головно з обсягу української історії, хоч дав кілька більших статей також і з історії російської.⁵⁰

⁴⁸ „Кіевска Старина“, 1894, т. 47.

⁴⁹ Там же, стор. 249.

⁵⁰ Серед співробітників Енциклоп. Словника Брокгауза й Ефрона ім'я Н. П. Василенка вперше зустрічається в т. 24. (СПБ 1894). Його значкою в цьому виданні служили ініціали Н. В., але на неї не можна сполгати, бо й Н. Веселовський мав таку ж значку. Не винтовуючи тут дрібніших і невідписаних гасел Василенка в цьому словникові, зазначаю тільки його головні статті: Казанское царство (1894 р., т. 26, ст. 906—909); Калачовъ Николай Васильевич (1895, т. 27, ст. 7—8); Князь (русскій) (1895, т. 29, ст. 474—477); Комисія для составленія новаго уло-

Аналіз, огляд чи якісь уваги історіографічні мають майже всі Василенкові статті. Особливо солідно з історіографічного боку представляються його „Нариси з історії Західньої Русі й України“, де маємо цілі історіографічні розділи. Василенко розглядає там літературу української козаччини, польсько-української боротьби, колонізації Лівобережжя і інш.

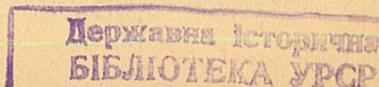
До обсягу праць з історіографії можна віднести також і численні рецензії Василенка, яких у нашому реєстрі зазначено 46. Перша з них появилася 1890. р., а остання — в 1927. р. Майже всі вони торкаються чисто історичних праць або матеріалів, і то здебільшого з історії Лівобережної України. Василенко рецензував історичні часописи, як „Чтения в Іст. Общ. Нестора-Літописця“ (кн. кн. V, X, XII, XVI, XVII), археографічні видання Московського Археологічного Общества (Древности, т. I.), Збірники Російського Історичного Общества (т. т. 55, 56, 63, 69, 79, 84, 94, 101), деякі харківські збірники, Річники, Матеріяли, різні праці російських, українських, польських і білоруських істориків і т. д. Майже всі рецензії Василенка стосуються праць з української історії. Деякі з його рецензій подають тільки короткий зміст праці, в інших же Василенко займається розбором і дає оцінку.

Деякі цитати, що їх наводить Василенко з рецензованих творів, та його уваги з приводу них, можуть служити ключем і для його власних поглядів. Ось, нпр., в 1891. р. в „Київській Старині“ він умістив рецензію на книгу свящ. Г. Сорокіна про містечко Дмитрівку (спроба історично-статистичного й етнографічного опису). В цій рецензії Василенко особливо докладно зупиняється на відчуженні в відносинах між російським і українським населенням Дмитрівки.

285482

286788

женія (1895, т. 30, ст. 866—869); Корфь (баронь Николай Александровичъ) (1895, т. 31, ст. 355—356); Крыжаничъ Юрій (1895, т. 32, ст. 861—862); Литовско-Русское Государство (1896, т. 34, ст. 818—827); Минихъ (1896, т. 37, ст. 368—369); Митрополиты русскіе. Митрополиты Юго-западной Руси. Митрополиты вотчины въ древней Руси (1896, т. 37, ст. 464—471). Наказъ (большой) (1897, т. 40, ст. 481—484); Опричина (1897, т. 43, ст. 45—46); Патриаршество въ Россіи. Патриаршіе домовые монастыри. Патриаршіе вотчины въ Россіи (1898, т. 45, ст. 29—36); Подушная подать въ Россіи (1898, т. 47, ст. 123—128); Поместельная община (1898, т. 47, ст. 202—211); Посполитые (1898, т. 48, ст. 691—694); Приказы (1898, т. 49, ст. 186—196); Пугачевщина (1898, т. 50, ст. 750—761); Пугачевъ (1898, т. 50, ст. 761—764); Расколь (въ Россіи) (1899, т. 51, ст. 284—303); Малороссія — 1. Історіографія, 2. Історія Малороссіи (1899, т. 55, ст. 490—509); Старшина Малороссійская (1900, т. 61, ст. 457—460); Тарговицкая конфедерация (1901 р., т. 64, ст. 634—636); Турецкія войны Россіи (1902, т. 67, ст. 122—138); Удѣльная система (1902, т. 68, ст. 590—594); Унія и угр-атская церковь въ предѣлахъ Польши и Россіи (1902, т. 68, ст. 821—831); Хапенко (1903, т. 73, ст. 40—42); Хапство крымское (1903, т. 73, ст. 45—52); Хмельницкій (1903, т. 73, ст. 456—461); Церковныя недвижныя имущества (1903, т. 75, ст. 104—106). Наведені статті Василенка в Енциклопедії відзначаються солідністю й ґрунтовністю опрацювання. Майже до кожної з них автор зазначив головнішу літературу, т. щ. свого справочного значення більшість із них не втратила ще й досі. Василенко був потім співробітником і нового Енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона, видання якого припинилося в зв'язку з світовою війною, а також співробітником Енциклопедії Граната.

Село Дмитрівка на Херсонщині існує десь в XVIII-го, чи навіть із кінця XVII. ст. Населення її прийшло, складається з двох національних груп: великоросійської й української. Поселились вони в цьому степовому селі давно, живуть тут літ із півтора ста, але живуть цілком окремо, не змішуючись і „чуждаєсь“ одні одних. Вони — свідчить свящ. Сорокин — різняться мовою, характером, звичаями й одягом. Хоч і належать до однієї громади й ходять до однієї церкви, українці й великороди не мають одні на одних майже ніякого впливу, і не стараться переймати одні в одних ліпших звичаїв й знання навіть по господарській частині. Українці й великороди Дмитрівки не зближуються: вони не друкаться між собою, навіть не йдуть у куми одні до одних. Взаємне відчуження між ними таке велике, що помічається бажання розірвати зв'язок навіть там, де він установлений і підтримується офіційними чинниками. Нпр., у 1888. р. українці с. Дмитрівки склали притовора про необхідність розділу землі, подали його в селянське Присутствіє, і разом з тим прохали про утворення для українців і великородів села окремих сільських правлінь. Присутствіє в цьому відмовило, бо притовора про це підписали самі українці. Великороди такого розділу не бажають, і якщо скликається сход для рішення цього питання, то ні один великород не являється. Українцям вдалося тільки відокремити для себе толоку, де не мають права пасти свої коні великороди.

Особливо велику завзятість у збереженні своєї самотності зауважив автор в українців. Книжна мова — каже він — в школі, а тим більш поза нею, слабо засвоюється. Не дивлячись на те, що вже кілька поколінь родилося, виростало й умерло, кожний тримається свого. Взагалі ж помітно, що великороди більш засвоюють українські слова в розмові, ніж українці московські. Українці ні одного слова великоросійського не вживають, хіба в лайці коло розправи, як дражнять їх.

Навівши ці, досить довгі уступи з книги свящ. Сорокина, Василенко сам від себе додає: Поскілки дві суспільні групи, що більше 150 літ живуть поруч, що виховали вже кілька поколінь при однакових фізичних умовах, усе ж зберігають свої національні особливості, не піддаються впливу одні одних, то значить надто велика пропасть між їх розумовим складом, їх світоглядом, складом усього їхнього життя. Походження цих різниць корениться в далекому минулому того й того народу.

З рецензії Василенка певний інтерес для характеристики його давніших історичних поглядів представляє рецензія на „Опыт русской историографии“ В. Іконникова.⁵¹ Василенко називає цю працю „найвидатнішим явищем нашої історіографічної літератури за останній час“. Уже в цій рецензії Василенко виявляє добру обізнаність із розвитком історіографічної літератури в Росії.* В тій своїй рецензії він — тоді ще молодий початкуючий історик — висловлює

⁵¹ „Новская Старина“, 1893, т. 41, ст. 169—184.

деякі власні погляди на окремі моменти науково-історичної праці. Його ставлення до організації цієї праці досить негативне. „Чи можна — таке він — працювати так несистематично, так уривково, як працюють наші історики цього часу, внаслідок чого одні — хоч як важні питання — тільки-тільки що заторкується (нпр., вплив татарського панування на економічне становище Руси, історія „Малоросії“ й інш.), а про інші другорядні пишеться ціла маса праць (нпр., про варязьке питання, історію окремих князівств), а в цілому ніхто нічого толком не знає, що зроблено, що треба зробити, які питання треба розглянути детальніш й т. ін.“.

Не дуже прихильно висловлюється тут Василенко й про працю історичних товариств. „Організація історичних товариств — читаємо з тій його рецензії — як вона склалася в нас — явище ненормальне. Передумовою товариства є спільна колективна праця, колективна розрібка питань, обмін думками з приводу тих питань, і у с т а н о в л е н н я більш вірної з тих думок, а в нас діяльність товариства звелася до порожньої формальности — читання калейдоскопу рефератів не знати для чого, а потім друкування цих рефератів у працях товариства“.

Не знати, яке саме історичне товариство мав на увазі тут Василенко (чи Нестора-Літописця, чи якесь інше). В цих його судженнях очевидно є молода досить радикальна наївність — пізніш йому самому довелося керувати такою ж, не дуже ушлякованою, працею такого ж наукового колектива, і редагувати збірники не менш калейдоскопічних докладів. Але в своїй рецензії він мав повну рацію, коли підкреслював дуже велике не тільки чисто наукове, а й практичне значення праці В. Іконникова.

Рецензії Василенка з приводу деяких праць розросталися в цілі статті,⁵² а деякі викликали навіть полеміку. Такими були його критичні замітки до праці М. Слабченка про „Малорусскій полкъ“, яку Василенко оцінив цілком негативно, як книжку без будьякої наукової вартости, що її не можна виправити, а треба просто відкинути. На Василенкову критику Слабченко відповів у 116 томі Записок НТШ довшою статтею, до якої Василенко приточив свої уваги, що їх редакція об'єднала з статтею Слабченка під спільною назвою „Ще до історії устрою Гетьманщини XVII. і XVIII. в.в.“. Поминаючи в цих статтях різні моменти, характеристичні для кожного з авторів, наведу тільки пару висловів Василенка, що в них виявився його погляд на історичну працю взагалі. „Я розумію — каже Василенко — наукову працю так, що не можна кидати на вітер слів, а треба — що кажеш, то ствердити. Я не можу думати, що для науки корисно, коли в наукових працях будуть висловлюватися може й дуже ефектні, але зовсім безгрунтовні думки“.

„Не зовсім для мене ясне й те, що д. Слабченко каже про вплив економіки. Хто ж із нас коли казав против того, що економіка

⁵² Як, нпр., „Декабристсь обь Украйнѣ“ в „Украинской Жизни“, 1912, кн. 3.

має завжди величезний вплив на життя народу? Мала вона величезний вплив і на життя України після 1654. р. Д. Слабченко поси-лається на 3. том Історії Росії Покровського. Праця д. Покровського дуже цінна щодо Великої Росії. Але, грішний чоловік, я не дуже ви-соко ставлю відділи в праці Покровського, що торкаються України, бо в них дуже багато теорії, предвзятої схеми, під яку підводиться все, що не досліджене ще як треба з наукового боку“.⁵³

Своє заключення про Слабченка, як історика талановитого, але з великими хибами в своїй праці, повторює Василенко й у своїй ре-цензії на Слабченкові „Опыты по исторіи права Малороссіи XVII. и XVIII. вв.“.⁵⁴ Василенко готовий вітати цю працю Слабченка, бо вона стосується найменш розробленої області. „На жаль, поспіш-ність праці, обмеженість круту його дослідів і джерел, скороспілість і рішучість висновків“ — такі самі хиби, як і в книзі Слабченка про „Малорусскій полкъ“.⁵⁵ Василенко розбирає окремі частини Слабчен-кової праці й вказує різні „ризиковані й безпідставні“ твердження.

У своїх рецензіях взагалі Василенко з найбільшою увагою ста-виться до літератури предмету. Нпр., уже в останній рецензії (з 1927 р.) на працю др. М. Чубатого „Про правне становище церкви в ко-зацькій державі“ Василенко признає, що книжка написана талано-вито, але при тому зазначає, що автор не використав багатьох дже-рел і літератури, — і то такої важкої, як праці В. Вейнторна, С. Голу-бева, І. Луцицького, В. Модзалевського, С. Терновського і ін. Нато-мість корективна частина в рецензіях Василенка бідніша змістом. Він більш реферує працю, ніж корегує виклад і висновки автора.

IV.

Такими ж історіографічними є фактично й більшість Василен-кових студій про окремі історичні пам'ятки та про окремих діячів історіографії. Чи ми візьмемо його — легко й досить барвисто напи-сані — нариси про О. Бодяньського, О. Левицького, Ів. Каманіна, Б. Вістияківського, Ів. Балінського, М. Семевського — в кожному з них знайдемо багато історіографічного матеріалу. З цих нарисів, що на-писані або безпосередньо після смерті, або в якусь річлицю, най-більший присвячений О. Бодяньському.⁵⁵

Про Бодяньського, що „хоч і не був істориком, але був глибоким знавцем минулого своєї батьківщини“.⁵⁶ ще перед Василен-ком писали М. Петров, М. Дашкевич, А. Пипін і М. Сумцов, — але їхні праці, на думку Василенка, не вичерпуюче освітлюють заслуги Бодяньського в ділі вивчення Малоросії. Не знати, чи тільки це було причиною монографічної праці Василенка про Бодяньського. Можливо, що тут грало роллю й значення Бодяньського в житті Лазаревського.

⁵³ Записки НТШ, т. 116, ст. 80.

⁵⁴ Записки НТШ, т. 109, ст. 193—196.

⁵⁵ Київская Старина, 1903 р., і окремо.

⁵⁶ Київская Старина, 1902, т. 78.

Останній, як знаємо, відчував до Бодяньського глибоке признание, і присвятив йому свою першу й останню друковані праці — книги: „Указатель источниковъ для изученія малороссійскаго края“ і 3-тій том „Описанія Старой Малороссіи — Прилуцкій полкъ“.

Свою статтю про Бодяньського Василенко написав із нагоди 25-ої річниці смерті Бодяньського (в 1902. р.). В ній він докладно висвітлює різносторонню наукову діяльність Бодяньського, якому наука давала зміст життя. Тому Василенко зупиняється на біографії Бодяньського, використовуючи для неї й деякі нові матеріали. Перед тим ширша публіка знала звичайно Бодяньського як славіста, а його великі заслуги для вивчення рідного народу лишилися в тіні. Василенко в своїй монографії показує, що Бодяньський ціле своє життя зберігав живі симпатії до своєї батьківщини, до вивчення її побуту й минулого. Ці симпатії керували його літературною, науковою й видавничою діяльністю. Особливо велике значення мала редакційно-видавнича діяльність Бодяньського, який випустив сто книжок „Чтеній МОИДР.“. Окремо зупиняється Василенко на працях Бодяньського для вивчення України, говорить про його відносини з різними українськими діячами, — як М. Максимович, Г. Данилевський, П. Куліш, М. Гоголь і інші., про листування з ними і т. д. В цій докладно написаній праці подав Василенко — своїм звичаєм — багато бібліографічних приміток.

Більш-менш такого ж характеру була й — правда, значно коротша — стаття Василенка про Михайла Івановича Семевського.⁵⁷ Мих. Семевський — брат відомого історика російського селянства — також історик, був редактором-видавцем журналу „Русская Старина“.

Пізніші, уже в останніх роках, появилися в академічних виданнях некрологічні нариси Василенка про його сучасників і співробітників: Б. О. Кістяківського, О. І. Левицького, І. М. Каманіна і І. М. Балінського.

Ціла стаття про Б. О. Кістяківського написана досить стримано. Як і в своїх спогадах про Лазаревського, Василенко й тут старається обминати політично-громадську діяльність Б. Кістяківського й більш зосереджується на його науковій праці. Але з статті виходить, що становище, погляди та роботу Б. Кістяківського Василенко багато в чому поділяє. Здається, що для Василенка Б. Кістяківський у політичних справах був такою ж близькою людиною, як давніш Лазаревський у справах наукових. Василенко допомагав — оскільки пам'ятає — Кістяківському в справі видань Драгоманова, листувався з ним, коли Кістяківський був за кордоном, разом із ним керував десь у 1905. р. київською групою „Освобождение“ і т. ін.

Особливий інтерес у цій статті представляють сторінки, присвячені драгоманізму Б. Кістяківського. Василенко свідчить, що Б.

⁵⁷ „Кіевская Старина“, 1892, т. 37, ст. 112—115.

Кістяківський ціле своє життя з глибокою повагою ставився до М. Драгоманова, під значним впливом якого складався в молодих роках суспільний світогляд Кістяківського. Кістяківський багато зробив для видання політичних творів Драгоманова. В передмові до першого тому цього видання його редактори (І. М. Гревс та Б. О. Кістяківський) писали: „Настав час вернути російській літературі загублене нею дороге майно“.

Василенко згадує й про те, як Б. О. Кістяківський умістив у штутгартському „Освобожденіі“ (журнал під редакцією П. Б. Струве) статтю про українське питання за підписом Українець. Приводом до неї послужили напади віденського часопису „Ruthenische Revue“ (пізніше *Ukrainische Rundschau*) на провідників російського визволенського руху за те, що вони начебто ігнорують українське питання. Напади підхопила німецька ліберальна газета „Frankfurter Zeitung“. Надаючи велику вагу українському питанню — каже Василенко — Б. О., за тодішніх умов визволенського руху, дивився на нього як на „частность“, і думав, що „как на частный вопрос“, на українське питання досить звертали уваги. В цій статті Б. О. підкреслює, що історичні обставини зв'язали український народ назавжди з великоруським, і обстоював потреби й самостійність української культури“⁵⁸.

В 1905. р. П. Б. Струве дістав можливість повернутися до Росії, й видання „Освобожденія“ припинилося. Б. О. Кістяківський, який давній багато робив для „Освобожденія“, тепер мав перевести його ліквідацію. Цього часу він писав Василенкові, що „Освобожденіє“⁵⁹ виходить не будеть. Остальнія изданія будуть доведени толькo до конца. Устали, если Вамъ (себто Василенкові) что нибудь нужно, то обращайтесь ко мнѣ, я исполню Ваше порученіе“.

Серед тих справ, що мали бути доведені до кінця, було й видання „Политическихъ сочиненій“ М. П. Драгоманова. Це видання почалося цілком з ініціативи Б. О. Кістяківського. І він же зібрав на нього й гроші. Перший том, що містив у собі „Историческую Польшу и великорусскую демократію“⁶⁰ і „Вольный союз“ — випущений за редагування Струве. А редакція другого тому, найскладнішого, впала на плечі Б. О. Він для цього переїхав до Парижу. Б. О. підібрав статті, встановив їх порядок, поробив пояснюючі примітки і написав величезний нарис життя Драгоманова з оцінкою його ролі й діяльності. В Парижі Б. О. пробував аж доти, поки видання другого тому скінчилося. На жаль — каже Василенко — Б. О. не використав часу й не перевіз усього видання до Росії, а тоді це можна було. Більшість видання залишилася в Парижі й доля його невідома.

Щоб зрозуміти цей жаль Василенка, треба знати, що останній сам дуже високо цинив Драгоманова, як „крупного и глубокого знатока и мыслителя, сочиненія котораго полезно изучать политическимъ

⁵⁸ Записки Соціально-Економічного відділу УАН, т. I, ст. XXIII.

дбателямъ въ Россіи“.⁵⁹ Він сам популяризував політичні погляди Драгоманова, високо ставив у Драгоманова те, що той не бачив ґрунту для державного українського сепаратизму, а був тільки прихильником політичної автономії України, драгоманівські протести проти націоналізму і т. інш.

Епіграфом до своєї статті про політичні погляди М. П. Драгоманова⁶⁰ Василенко поставив вислів Е. Ренана: Щоб бути признаним у майбутньому, треба мати терпіння побути якийсь час не в моді.

У своїй статті про О. І. Левицького Василенко подає не тільки біографію Левицького, для чого м. ін. використовує листування, а також і огляд наукової праці покійного, дещо про тих осіб і установи, з якими був ізв'язаний Левицький. Тому цей некролог представляє значний інтерес і для історика другої половини ХІХ ст. взагалі. Крім того вигляд тут у Василенка остільки живий, що біографія Левицького читається майже як белетристичний твір. Василенко, нпр., наводить чимало уривків з листування заручених О. Левицького та Яценківни. Нпр., у листі з 28. ІХ. 1873. р. Левицький пише до своєї нареченої про виступи О. Вересая в Києві: „Треба було бачити, що робилося з цією публікою після співання бандуриста. Вся зала принялася українофільствовати самим ужасним образом, а найбільше барині, такі барині, котрі до сего часу не сказали й слова по-українськи; а тепер так стали цокотать по-нашому, що тільки оставалось дивитись на них та плечами здвигати“.⁶¹

З Левицьким Василенко познайомився у Лазаревського. Левицький і Лазаревський були близькими людьми. Ор. Левицький в одному листі до В. О. Яценка називає покійного О. Лазаревського „особисто мені дуже близькою й дорогою людиною“; а Лазаревський у свою чергу признавався в своїй прихильності до Левицького: „Люблю-сь Ореста!“ Цю прихильність поділяв і Василенко. Хоч він не ховався з свідоцтвом, що як по правді казати „з Ореста Івановича була досить таки лінива людина“; але при тому підкреслював, що „од політичної роботи й політичних кіл О. І. Левицький, людина взагалі дуже обережна, завсігди стояв осторонь і за цілісіньке своє життя не мав жодного відношення до політичного напрямку в українському національному русі“.⁶² „З природи людина похотлива — читаємо далі у Василенка — Ор. Ів. Левицький більш може, ніж хто небудь і чим потрібно було, одходити од українського суспільного життя, вийшов із Старої Громади, забороняв писати до себе по-українськи. Але він завсігди заховував у собі вогонь живий і, коли обставини мінялися, він роздмухував цей вогонь і являвся перед нами тим, яким завсігди був у душі — щирим прихильником і робітником на користь широкого культурного розвитку українського народу“.⁶²

⁵⁹ „Українская Жизнь“, 1912, кн. 6, ст. 55.

⁶⁰ Там же, ст. 36.

⁶¹ „Записки Соціально-Економічного Відділу УАН“, т. І, ст. ЕІХ.

⁶² Там же, ст. ХСVII.

Статті Василенка про І. Каманіна та І. Балинського значно коротші, ніж його некрологи про Кістяківського та Левицького.

Огляд наукової праці Каманіна в Василенка тут дуже загальний. „Ми не маємо спромоги — заявляє Василенко — оглянути докладно різноманітну наукову діяльність І. М. Каманіна, його висновки, міркування, гіпотези. Зупинимось тільки на головніших його роботах, не входячи в їх критику“.⁶³ Він характеризує Каманіна, як людину з широко розвиненими науковими інтересами, що працювала в галузі історії й археології й історії письменства, й палеографії й архівознавства. Але як наукового робітника Василенко не ставить Каманіна дуже високо. На його думку, Каманін „не прокладав нових шляхів у науці, але раз-у-раз шукав історичної правди“.⁶⁴ „З Каманіна — каже Василенко — не був дослідник у прямому розумінні цього слова, що ставив собі тему, для неї збирав матеріяли, критично їх оброблював і на підставі їх робив ті чи інші висновки. Каманін був переважно архівіст. Більшість його праць виникла випадково, як наслідок його студій в архівах. Архівні матеріяли, що їх він знаходив при своїх архівних розшуках, підказували йому й теми для праць. Мало не більшість його ширших розміром праць повстали таким чином“.⁶⁵ Це робило Каманіна значною мірою залежним від того матеріялу, який він мав під руками і відбивалося на його висновках. Василенко признає значні заслуги Каманіна в історіографії про козаччину. Але, як видавець історичних матеріялів, Каманін — на його думку — не зайняв видатного місця. Дарма, що в його розпорядженні були такі багатства, як Центральний Архів, і з нього була людина дуже начитана й авторитетна в архівних справах. Усеж — каже Василенко — ми не одержали од нього видань, які містили були б у собі першорядні матеріяли.

Нарешті в некролозі про І. М. Балинського († 3. V. 1927. р.) Василенко робить огляд життя й наукової праці покійного, й у зв'язку з цим висвітлює деякі моменти. І. Балинський був з 1921. р. членом академічної Комісії для вивчення західноруського та українського права. За порадою Василенка, він з'осередив свою дослідницьку працю на питанні про „Феодалізм у Польщі, Литві та на Україні“.

У.

До обсягу історіографії належать властиво й праці Василенка, що стосуються окремих історичних пам'яток та їх видання. Ці його праці в значній частині торкаються історично-правних тем, над якими Василенко працював досить багато. Займаючись переважно суспільними відносинами та адміністративним устроєм Гетьманщини, Василенко досліджував також і питання правні; але й тут він ставив собі

⁶³ Записки Соціально-Економічного Відділу УАН, т. II—III, ст. 55.

⁶⁴ Там же, ст. 33.

⁶⁵ „Къ вопросу о казачествѣ до Б. Хмельницкого“, 1894; „Очеркъ гетманства Петра Сагайдачного“, 1901; „Последніе годы самоуправленія Кіева по Магдебургскому праву“ 1888 і т. д.

здебільшого історіографічні завдання, або ж обмежувався загальними вказівками. Василенко не один раз — особливо в останніх роках — звертав увагу на невідрадний стан науки історії українського права. Ця наука — писав він р. 1928 в Ювілейному Збірнику М. С. Грушевського — „розвинута й досліджена мало. Головні питання її ледве зачеплені науковим дослідженням. Джерела її докладно не з'ясовані, не вивчені, не вичерпані“. Як на приклад цього, Василенко вказує на „Права, по которимь судится малоросійській народь“. Їх ще 1879 р. видрукував проф. О. Ф. Кістяківський і тим вивів із забуття, але дослідження цього пам'ятника ще й досі не пішло вперед і не вийшло за межі його зовнішньої історії, хоч цей пам'ятник заслуговує уваги. Та сам Василенко не переводить дослідку над цим пам'ятником, і не вичерпує теми. Його стаття про „Права“ загалом коротка, — він тільки звертає увагу дослідників на цей пам'ятник.

Так само досить загальною є й праця Василенка про „Суд і розправу“ Чуйкевича⁶⁶. Цей пам'ятник Василенко вважає „початком української правничої літератури“. Головний інтерес праці Чуйкевича, на думку Василенка, в тому, що вона перша виявляє нам правничі погляди українського діяча ХVІІІ. ст.; крім того, вона містить чимало історичних вказівок для історії українського суду ХVІІІ. ст. Василенко розглядає тут окремі частини праці Чуйкевича, користування нею в юридичній практиці. Він тої думки, що ця праця складена „для загальної потреби“, а не спеціально для гетьмана Розумовського (як стамув Д. Мілер). Праця Чуйкевича інтернальна ще й тим, що вперше ставить і обгрунтовує питання про заведення в Лівобережній Україні статутівих шляхетських судів. Щодо часу складення її, то Василенко приходить до висновку, що вона ціла зложена не раніш 1758 р.

Спеціально займався Василенко ще й Запискою Г. Н. Теплова про непорядки в Малоросії. Його студія про це появилася ще 1911 р. в „Записках“ УНТ в Києві. Там він подає децю й про самого Г. Теплова. При чому питання про те, чи був Теплов побічним сином Ф. Прокоповича, чи ні, — не вирішує. Записку Теплова вперше видрукував П. Куліш у другому томі „Записок о Южной Руси“, але видрукував її там неново — з пропусками. Василенко подає до своєї статті повніший, ніж у Куліша текст цієї Записки. Він розходиться і з Кулішем, і з Костомаровим у погляді на Теплова. Куліш був захоплений і особою Теплова, і його Запискою — ідеалізував відносини Теплова до України; а М. Костомарів уважав Теплова просто „истиннымъ другомъ Украины, любившимъ ее болѣе, чѣмъ гетманъ и полковники... человекомъ искреннимъ, проникнутымъ любовью къ народу, правдѣ, къ законности, къ общему благу“. Василенко всупереч цьому вважає, що Теплов без сумніву ворожий був до України і її народу. Василенко виразно схилився до поглядів М. Максимовича і М. Ригельмана, які доводили, що Записка Теплова, як історичне дже-

⁶⁶ Записки НТШ, т. 138—140.

рело, не має значення. Зате ця Записка, на думку Василенка, має для історика великий ідейний інтерес, як офіційний памфлет, що мав на меті посунути державну політику в напрямі знищення автономного ладу Лівобережної України. Записка Теплова — каже Василенко — допомогла уgruntованню того тенденційного бюрократичного погляду на Україну, який врешті привів до знищення автономного малоросійського устрою, до знищення переходів селянства й до його закріпачення та до заведення російських порядків. Василенко припускає, що Записка Теплова не пройшла без сліду при утворенні поглядів П. О. Румянцева на автономний устрій України. Що до часу її написання, то Василенко думає, що її складено не раніш 1757 р. (на це вказував і М. Максимович); Василенко вважає правдоподібною думку С. Соловйова, який відносив записку Теплова до початку царювання Катерини II.

В значній мірі правничими були й ті матеріяли — джерела, що їх видавав Василенко. Археографічні заслуги Василенка досить значні, хоч виконана ним на цьому полі праця розмірно й невелика. Найголовніше археографічне видання М. Василенка було „Геральдное слѣдствие о маестностях“⁶⁷. Він розпочав його ще в 90-их рр., по рукописах бібліотеки О. Лазаревського, і своєю працею властиво продовжив видання Лазаревського цього дорогоцінного пам'ятника. В 1892 р. він видав Ген. слѣдствие о маестностяхъ кievського полку 1729—1730 рр., в 1893 р. теж гадяцького полку, в 1901 р. ніженського полку і нарешті в 1909 р. чернігівського полку. Перед цим останнім він р. 1902 видав іще дуже важну збірку матеріялів — „Экстракты из Указов, инструкцій, учреждений и пр. 1786 г.“

На жаль, цих археографічних видань Василенка в Празі мені не пощастило знайти й я не можу належно оцінити працю Василенка, як редактора-видавця джерельних матеріялів. Але беручи на увагу історичне значення цих пам'яток і деякі рецензії з приводу їх видання, мусимо признати великі заслуги Василенка перед наукою саме в галузі археографії.

Пізніш, уже в академічний період своєї праці, Василенко опублікував ще дві збірки матеріялів — до історії Лівобережної України та українського права XVII. і XVIII. вв.,⁶⁷ та перший том „Матеріялів до історії українського права“⁶⁸.

Як раніш із приводу історії українського права, так і тепер Василенко завважає, що „питання про матеріяльне, цивільне, карне та процесове право, що діяло в Гетьманщині в XVII та XVIII вв., належить до найменш з'ясованих та досліджених в історично-правничій літературі, хоч ми й маємо, каже він, цінні та ґрунтовні праці з галузі історії права — О. Ф. Кістяківського, О. М. Лазаревського, Д. І. Багалія, І. В. Теличенка, Д. П. Мілера та інші.“⁶⁹

⁶⁷ „Український Археографічний Збірник“, т. I, 1926 р.

⁶⁸ Київ, 1929 р.

⁶⁹ В Передмові до Матеріялів... т. I, ст. V.

У цій же передмові до першого тому Матеріалів до історії українського права Василенко дає огляд судівництва й права Гетьманщини (таких установ, як Малоросійська Колегія, Генеральний суд тощо) і тих основ, на яких це судівництво переводилося (як універсали, Рѣшительные пункты і т. інш.). Спеціально ж у цій передмові виявляє Василенко зростання впливу російського права на Гетьманщині.

В першому томі Матеріалів до історії українського права Василенко помістив, м. ін., такі пам'ятки: Універсали ген. військ. канцелярії щодо судів (фр. 1722—23), Інструкцію судам 13. VII. 1730 р., Пропес краткий приказний, виданий при резиденції гетьманській 1734 р., Суд і розправа (Ф. Чуйкевича), виписка з книги статута артикулів..., Краткий свод статута, короткий покажчик магдебурського права по книзі „Порядку“, екстракт із книги Статута прав малоросійських і інш. Василенко, як редактор цих матеріалів, розбирає тут окремі пам'ятки права, різні списки їх, виявляє спірні питання, нпр., щодо часу повстання окремих пам'яток, їх джерел і т. ін.

Друга збірка джерельних матеріалів, що видав Василенко в першому томі Укр. археографічного збірника (1926 р.), містить 65 різних документів. Вони торкаються історії Києва початку XVII ст., індукти та евекти, цехів та цехового устрою, виборів полкової та сотенної старшини, гетьманування К. Розумовського, судівництва і інш. У цій же Збірці Василенко опублікував і дещо з паперів Г. А. Полетики, важке, на його думку, для того, „хто остаточно вирішатиме питання, чи можна вважати Г. А. Полетика за автора Історії Русов“.

В цілому ж ця збірка випадкова. Складається вона з різноманітних документів, які Василенко під час своїх наукових студій копіював. Самі по собі ці документи дуже цікаві, і на них — як це підкреслила й критика⁷⁰ — довго ще посилатимуться дослідники. Але ж видання цієї збірки не в усьому задовольняє вимоги археографії. Як признається і сам Василенко, треба було б проробити нову перевірку роботу по архівах, а документи списати цілком наново. Щоб оцінити той чи той документ, — слушно зауважує В. Романовський — іноді треба поставити його в зв'язок з іншими документами тієї ж справи, або навіть цілої групи справ, звідки документ узято, зв'язати його з цілим діловодним фондом, критично його перевірити. Ак. М. П. Василенко свідомо від цього ухилився, й відверто попередив про це дослідника. Там, де це можна було зробити, видавець робить пояснення про внутрішній зв'язок між собою паперів... дає пояснення, де які документи переховуються... Подає літературу предмету і т. ін. В. Романовський закидає видавцеві, що він не дав зовнішнього опису до кожного акту, який він друкує. Загалом же Романовський високо оцінює заслуги Василенка, як видавця дуже важливих для історії Лівобережжя пам'яток. І Василенко своїми археографічними виданнями таки справді заслуговує такої оцінки. В своїх науково-історичних працях Василенко виявив себе найбільш історіографом. Його ж най

⁷⁰ В. Романовський в „Архівній Справі“ кн. 5/6, ст. 107.

більші заслуги перед українською історичною наукою лежать у галузі археографії.

На полі чистої історії Василенко за 40 літ своєї наукової праці дав розмірно мало та й з того ще значна частина стосується історії права. Свої історичні студії він почав публікувати ще в 90-их рр., але фактично аж до останнього десятиліття, як історик-дослідник, не дав нічого соліднішого. Навіть у своїх більших статтях (як напр. „Первые шаги по введению положений 19. февраля 1861 г. въ Черниговской губерніи“;⁷¹ або „Крестыанскій вопросъ въ Юго-западномъ и Сѣверо-Западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей“⁷²) Василенко не дає нічого особливого. Ці праці, для яких автор докладно використовує й джерела й літературу, мають більше ювілейний, ніж дослідницький характер.

Свою студію про заведення на Чернігівщині положенія 19. II. 1861 р. Василенко написав на основі журналів „Губернскаго по крестыанскимъ дѣламъ присутствія“ за 1861 р. Повний примірник цього журналу він мав із бібліотеки О.М. Лазаревського, який сам був учасником селянської реформи на Чернігівщині й на спогади якого Василенко в цій праці посилається. В бібліотеці ж Лазаревського Василенко бачив і коректурні аркуші Положення 19. II. „на малорусскомъ языкѣ“. Була ніби спроба видати це Положення в українському перекладі („здається, Куліша“). Але до здійснення цього не дійшло.

Так само не відзначаються особливою оригінальністю й дві ніби синтетичні праці Василенка з української історії. Першу він умістив ще р. 1899 в т. 55 Енциклопедичного словника Брокгауза-Ефрона: „Історія Малороссіи“ та „Нариси з історії західньої Руси та України“, що вийшли окремою книгою (Київ 1916 стор. XII + 589). З приводу них завважимо, що обидві вони опрацьовані як складові частини загальної російської історії. В Енциклопедії Брокгауза-Ефрона Василенкова Історія Малороссії вміщена під гаслом „Росія“, а з приводу Василенкових „Очерков по історіи Западной Руси и Украины“ у звіті університету Св. Володимира читаємо, що вони мали бути доповненням до „русской исторіи“, видаваної за редакцією проф. М. В. Довнар-Запольського.⁷³

Правда, в передмові до цієї книги Василенко в 1915 р. зголошується до схеми М. Грушевського, — вважає вихідним пунктом для історії українського народу Київську Русь, що історія українського народу до 1654 р. являється цілком відособленою від історії московської держави. Але на ділі Василенко подавав українську історію значно ампутованою, починаючи її тільки з передкозацьких часів.

У своїх Нарисах — як уже було сказано — Василенко виявляє велику історіографічну докладність і певну майстерність викладу, але оригінальних висновків автора ця найбільша Василенкова книга не містить. Автор тут рівняє чужі погляди, і в цій конфронтації ніби

⁷¹ „Кіевская Старина“, 1901.

⁷² Великая реформа, т. IV, 1911 р.

⁷³ „Университетскія Извѣстія“, 1913, № 11.

перевіряє їх; сам же він здебільшого прихилиється до поглядів когось із попередніх дослідників. Досить перечитати ті уступи з його Нарисів; де він говорить про Києво-Могилянську Колегію (стор. 96), або пояснює боротьбу П. Могили з Копинським (стор. 106), чи оцінює діяльність кн. Дмитра Вишневецького (стор. 164), і т. д., щоб побачити, оскільки Василенко небагатий на оригінальні висновки.

Значно багатіші з боку дослідницької студії Василенкові з років його праці в УАН. Це здебільшого історично-юридичні розвідки, опубліковані в різних академічних виданнях.

В 1923 р. в першому томі „Записок Соц.-Економ. Відділу“ УАН появилася розвідка Василенка про Крем'янецький ліцей і університет Св. Володимира, в якій автор вивчає відносини між цими двома установами в час заснування університету Св. Володимира. Ця праця, для якої автор використав деякі польські джерела, а головню офіційні джерела російські, як і архівні справи Університету Св. Володимира, цінна не тільки для історії київського університету, а й для історика освіти в Україні XIX. в. взагалі.

Василенко вивчає історію заснування волинської гімназії в Крем'янці (1805 р.), справу перетворення її в ліцей (18. І. 1819 р.), внутрішнє життя ліцею в 1820-их рр. і парешті перетворення ліцею на університет. На основі своїх дослідів Василенко приходить до висновку, що крем'янецька гімназія, а потім перетворений із неї волинський ліцей ніколи не були скасовані. Він існував навіть і в рр. 1830—32, коли було польське повстання й коли були понижені в краю школи з польською викладовою мовою. В цей час в ліцеї тільки тимчасово припинялося заняття (і то внаслідок холери!). Про скасування ліцею взагалі не було навіть і мови; зате виникло й було вирішене питання, щоб перенести його до Києва. Ліцей залишився осторонь від повстання 1830 р. і його легальність щодо російського уряду ні в чому не була порушена — він мав навіть офіційний захист. Переведений в р. 1832—33 до Києва, волинський ліцей зберіг своє майно, особовий склад і навіть учнів. В 1833—34 р. ліцей був перетворений в університет.

В 1925 р. в „Україні“ (кн. VI.) появилася стаття Василенка про П. Полуботка, написана з нагоди 200-літньої річниці Полуботкової смерті († 29. XII. 1724). Василенко розглядає звістки про П. Полуботка в джерелах і літературі про нього. При чому він уважає, що „досі монографія Лазаревського являється головною для пізнання справи Полуботка й подій, із нею тісно звязаних“. Різницю в поглядах істориків на Полуботка Василенко пояснює тим, що „дослідники надавали справі Полуботка переважно біографічного характеру“, в той час, як, на думку Василенка, „оцінюючи ролю й значення Полуботка в історії України, центр ваги треба класти не на його біографію, а на той хід і розвій історичних подій і відносин, який врешті затагнув до себе й Полуботка, і справі його надав ширшого значення, ніж його особисті домагання й класові інтереси“. Виступ Полуботка Василенко розглядає, як прямиий результат економічних і суспільних відносин в 1720 рр. в Україні.

В своїй статті про Полуботка Василенко досить докладно розглядає економічну й державну політику Петра І. щодо України після Полтави. В нього це вихідна точка до зрозуміння справи Полуботка. На основі своєї аналізи Василенко приходиться до висновку, що „боротьба Полуботка й генеральної старшини проти Малоросійської колегії набувала не вузько класового, а, так би сказати, державно-класового характеру“ (ст. 105). „Боротьба з Малоросійською Колегією — була боротьба за владу“. В цій боротьбі старшина мала проти себе народні маси. При таких умовах Полуботок провалився, як перед тим провалився й Мазепа, за яким також маси народу не пішли.

Василенко вияснює протилежність інтересів старшини *contra* постіпльства й козаків, та політику роз'єднання й загострення цих відносин, що її провадив російський уряд⁷⁴. Народні маси — каже він — зовсім байдуже ставилися до тієї політичної боротьби, яка велася в 1720-х рр. в Україні. В деяких випадках, не тямлячи того, що роблять, українці самі допомагали російському урядові провадити централістичну політику в Україні“ (ст. 107). „Російський уряд добре зумів розпалити класову ворожнечу в Україні й використати її для знищення українського автономного устрою“ (ст. 108).

Василенко вважає, що П. Полуботок „був син свого часу, і, безперечно, син видатний. Смерть Полуботка не внесла нічого в хід речей, але вона, без сумніву, вирвала з життя безперечно енергійну людину, людину великої волі й видатної серед української старшини сміливості. Для своєї боротьби він усе ж таки умів з'єднати розпорошену старшину тих часів і вів цю боротьбу, як умів і миг. Зв'язаний старшиною, як владою класою, він захищав її інтереси, але значна частина їх мала й державний характер“ (ст. 108). Взагалі ж Василенко проти ідеалізації Полуботка, але й проти негативного погляду на нього як на егоїста.

Студія Василенка про „Конституцію П. Орлика“, видрукувана в 1929 р. в Москві, менш цікава. Василенко ставить у ній питання про ідеологію мазепинської старшини, й для вияснення цього розглядає договір в Бендерах з 5. IV. 1710 р. Цей договір Василенко вважає результатом перемоги старшинської верстви над гетьманом. В цій статті автор зібрав і відомості про особу Орлика. Він не погоджується з Равітою-Гавронським, який твердив, що Орлик зробив кар'єру завдяки „пролазництву й протекції“; Василенко думає, що завдяки своєму уму, енергії, талановитості й освіті. Вияснює Василенко тут і характер протекції Карла XII. над Україною, й деякі інші справи, але загалом ця стаття написана ніби не стільки для науки, скільки для російських читачів. Він тут уживає таких виразів, як „измена Мазепи“, „изменник“ в прикладенні до мазепинців⁷⁴ (стор. 154, 157). Дивно виглядає тут у Василенка й оправдання мазепинців (ст. 154). Справді, не зовсім сподівано читати в статті українського історика в 1929 р., нпр., таке: „говоря о старшине, приставшей к Мазепе, вряд ли однако правильно видеть в них только честолюб-

⁷⁴ З українських істориків таких виразів уживав і О. М. Лазаревський.

цев. Вони, вель, поставили на карту все свої житейські блага во имя темного и неясного будущего своей родины. В их действиях нельзя стричать общественных мотивов. Государственные задачи России при Петре I. были, без сомнения, велики, но и украинский народ с его интересами был не пустое место...“.

В 1926. р. Василенко опублікував обширну історично-правну розвідку про те, як скасовано Литовського Статута.⁷⁵ На підставі архівних матеріалів Василенко вясняє в цій праці „як касованэ Литовського Статута на місцях“, особливо як поставилося до цього лівобережне дворянство. Литовського Статута для Правобережної України й для Литви скасовано (указом сенату 1840 р.) вповні — там його заступила всезбірка (свод) законів; щож до Лівобережної України, де його касовано двома указами 1843 р., то тут було затверджено низку записок, що містили в собі норми литовського права. Вони згодом увійшли до всезбірки законів і були на Лівобережжі діючими аж до революції 1917 р. Законодавча влада — як показує Василенко — ставилася до цих норм дуже обережно.

На закінчення лишається згадати ще дві розвідки Василенка — про Територію України XVII. в.⁷⁶ і про Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). Обидві ці праці в дечому зв'язані своїм змістом і обидві вони визначаються ґрунтовністю. Студія про територію України XVII. ст. хоч і названа розвідкою з історії права, але є в той же час і дуже важною загально-історичною розвідкою. Автор використав для неї головню міжнародні договори XVII. ст., що визначали межі української території. Ця стаття Василенка може бути й довідковою для історика XVII. в.

Свій невеликий нарис про правне положення Чернігівщини за польської доби⁷⁷ Василенко написав головню на основі *Volumina legitima* а також використав і літературу (як праці Багалія, Лазаревського і інш.).

Як виходить із цього огляду, в наукових працях Василенка досить значне місце займали досліди різних історично-правних питань. Особливо це можна сказати про роки його академічної праці. Та по-мимо української історії й права Василенко цікавився й іншими науковими галузями, особливо в давніших часах. Для повноти огляду треба згадати ще кілька його праць, що торкаються питань із всесвітньої історії, архівної справи й історично-літературних та етнографічних.

В першому томі московського збірного видання п. з. „Отечественная война“ знаходимо дві статті Василенка. В одній він вяснює відношення між Росією й Францією перед революцією 1789 (ст. 1—19), у другій — зріст французьких впливів у Росії (ст. 20—25). Василенко подає тут огляд дипломатично-політичних зносин між Росією й Францією, починаючи з часів Петра I; докладно представляє нам французь-

⁷⁵ „Записки Соціально-Економічного Відділу“ УАН, т. II—III.

⁷⁶ Юбілейний Збірник на пошану Д. І. Багалія. Київ, 1928.

⁷⁷ В збірнику „Чернігів і північне Лівобережжя“. Київ, 1928.

ких і російських послів, що були дипломатичними представниками в Петербурзі й Парижі, зупиняється на моментах зближення й відчуження між Росією та Францією, на деяких політичних інтригах тощо. Щодо французьких впливів, то він виявляє їх, починаючи з часів Єлизавети Петрівни. Ні в одній із цих статей Василенко зовсім не торкається України, а говорить виключно про Московщину. До цього пригадаю, що на деякі чисто російські теми писав він також статті для енциклопедії Брокгауза й Ефрона.

На архівні теми у Василенка маємо тільки пару невеликих заміток іще з початку 1890-их рр. З них більша „Къ вопросу о децентрализации нашихъ историческихъ архивовъ“⁷⁸ написана в зв'язку з Румянцевським Описом. Василенко висловлює в ній свої погляди на архівну справу. М. ін., він досить скептично ставиться до праці архівних комісій. Взагалі ж він проти „мелкой децентрализации архивовъ“ і за організацію архівних осередків по обласному принципу.

На цю замітку Василенка відізвався полемічною статтею Д. Багалій,⁷⁹ що признає там рацію існування обласних архівів, але в той же час дуже речево обстоює й організацію науково-історичної роботи в провінції. Багалій спеціально боронив існування губерніяльних архівів і архівних комісій, про які так негативно висловився Василенко.

Трохи більш у своїх публікаціях Василенко присвятив уваги справам історично-літературним. Такою з часті була й його велика праця про О. Бодяньського,⁸⁰ про якого поетичну творчість він пізніше писав спеціально.⁸¹ Далі маємо в Василенка напів белетристичну замітку, присвячену І. Котляревському,⁸² пару дрібних заміток, або уступів у рецензіях на літературні теми.

Нарешті згадаємо й про статтю Василенка „Неприємності через етнографію“.⁸³ На основі архівної справи Ф. Чацького в університеті Св. Володимира, Василенко виявляє спробу Чацького з р. 1810 збирати на Правобережжі відомості про народні ліки. Чацький звернувся в цій справі до київського губернатора, той до повітових маршалків, а ті до місцевих дідичів з проханням допомогти наміру Чацького. Але трудність виявилася в тому, що знахарки („відьми“) практикували на селах не відкрито, й поміщики не знали, як їх викрити, щоб дізнатися про їхні способи лікування. Один із поміщиків із цією ціллю зібрав до річки всіх жінок і наказав їх тонити (в добрій вірі, що відьма не потоне, а завжди випливе!). Та роба скінчилася нещасливо. Мабуть якась із жінок утонула. В зв'язку з цим почалося листування в Чацького з міністром освіти (Олексієм Кир. Розумовським), справа дійшла до царя, й Чацькому заборонено без дозволу вищої влади роз-

⁷⁸ „Кіевская Старина“, 1892, т. 39.

⁷⁹ Нещо кілько зам'ячаний по поводу статьи Н. В. о децентрализации нашихъ историческихъ архивовъ. „Кіевская Старина“, 1893, т. 40, ст. 346—355.

⁸⁰ „Кіевская Старина“, 1903 р., і окремо.

⁸¹ „Україна“ 1914, кн. IV.

⁸² „Кіевская Старина“, 1902, т. 77.

⁸³ „Етнографічний Вісник“, Київ 1927.

починати такі справи. Василенко в своїй статті наводить дещо з листування в цій справі.

Оглядаючи наукову діяльність Василенка, не можемо обмежуватися тільки розбором його публікацій, а мусимо зупинитися також і на його науково-організаційній та редакторській праці. Вже з поданої на початку біографії Василенка знаємо, що він був членом Істор. Товариства Нестора-Літописця, Укр. Наук. Т-ва в Києві, Т-ва ім. Шевченка у Львові, а пізніш діяльним членом Української Академії Наук. На організаційно-редакційній діяльності Василенка — академіка, мусимо зупинитися докладніш.

Уже після упадку Директорії, під більшовиками Василенко був обраний президентом УАН, але на домагання більшовицької влади був усунений із цієї посади й залишився просто ординарним академіком Соціально-Економічного Відділу.⁸⁴ На катедру західньо-руського та українського права УАН Василенка обрано в липні 1920 р., а в середині грудня 1922 р. він став і головою цілого Соціально-Економічного Відділу. Після смерті О. І. Левицького, спільне засідання УАН обрало Василенка на голову Т-ва правників.⁸⁵ Виконував Василенко й деякі інші доручення спільного засідання Академії: як напр. з'ясовував справу про утворення наукового заповідника в Києво-Печерській Лаврі. На прохання комісар'яту закордонних справ Василенко брав участь, як науковий експерт, у нарадах у Москві в справі вимоги Литви передати їй Литовську Метрику, що переховується в московському „Древлехранилищі“. Василенко ж був головою Т-ва Нестора-Літописця при УАН і т. ін. Як голова Соціально-Економічного Відділу УАН, Василенко зредагував 6 томів Записок цього відділу, в яких умістив і деякі свої праці. Але головна його праця була не тут, а в Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права.

Ця Комісія заснована ще 27. І. 1919 р. з пропозиції акад. Ф. В. Тарановського, що на початку був і її головою. За Тарановського для цієї комісії намічались головні археографічні завдання. Та вона не встигла їх виконати, бо вже в 1919—20 рр. склад комісії за малим не розпався. Але діяльність комісії припинилась на дуже короткий час. Акад. Василенко, коли його в липні 1920 р. обрано на катедру західньо-руського та українського права, при якій була ця комісія, її відновив і заново zorganizував працю. Вже 8. І. 1921 р. почалися регулярні засідання комісії, яких під головуванням Василенка за неповних 10 років відбулося більш 200. Голова комісії, акад. Василенко, поновив і поширив склад комісії й фактично керував її справами (після смерти керуючого І. М. Каманіна, † 11. І. 1921). За Василенка Комісія, не кидаючи археографічних завдань, звернула більшу увагу на наукову розробку питань, над якими працювали окремі члени, зде-

⁸⁴ Проф. Д. Дорошенко: Історія України 1917—1923, т. II, ст. 64.

⁸⁵ Акад. М. Птуха: П'ять років існування Соціально-Економічного Відділу УАН (1919—1923). „Записки С. Е. Відділу“, т. I.

більшого з доручення голови. Василенко приєднав до роботи в комісії таких учених, як П. Смирнов, Ір. Черкаський, Л. Окиншевич, І. Балінський, С. Борисенко, М. Максимейко, М. Слабченко, В. Барвінський, В. Романовський, О. Малиновський і інші.

Комісія відбувала що року біля 30-ти наукових засідань, на яких її члени читали й обговорювали свої наукові праці й реферати. Комісія провадила також видання матеріалів до історії українського права, організувала наукові відрядження своїх членів для праці в архівах України й Росії, намічала деякі колективні завдання, як напр., складення курсів історії українського права й т. ін.

Все ця, широко закробна й досить продуктивна робота провадилася під кермою Василенка. Судячи за протоколами засідань цієї комісії та за різними академічними звітами, можна думати, що Василенко був справді душею цілої справи. Він же був і редактором видань комісії, яка з 1925 до 1930 р. випустила 8 томів своїх праць із передмовами акад. Василенка. В цій серії появилися й такі монографії, як Ір. Черкаського про копний суд та Л. Окиншевича про центральні установи Гетьманщини.

Сам Василенко, як член — голова цієї комісії, не тільки керував її працею, не тільки редагував її видання, а також і сам працював, як дослідник, над окремими питаннями. Частину цих своїх дослідів він опублікував — ми про них згадували, — частина ж лишилася в рукопису. Із звітного нарису Л. Окиншевича про працю комісії в рр. 1919—1929,⁸⁶ довідуємося, що акад. Василенко підготував до друку перший випуск великої праці про „історію вивчення західньо-руського та українського права“ і готує випуск 2. і 3. цієї праці; а також має вже готову до друку збірку різних статей і монографій на 30 друкованих аркушів. В інших академічних звітах зустрічаємо згадки про інші праці акад. Василенка, що так само не побачили світу.

Комісія, що під кермою Василенка так продуктивно розвинула свою працю, відіграла величезне значення не тільки науково-дослідницьке, а також і науково-педагогічне. Останнє тим більше, що її діяльність припадає саме на час повного розгрому університетів в сов. Україні.

З погляду своєї наукової продуктивності й значення ця комісія була однією з найвидатніших установ УАН, а Василенко — як її фактичний організатор і керівник — виявив тут не аби-які науково-організаційні здібності.

Нам невідомі докладно обставини, при яких Василенка — дуже діяльного й визначного академіка — усунули від праці в його Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. Сталося це десь при загальному розгромі УАН.

Найтрагічнішим у цьому представляються виступи проти Василенка його довголітніх помічників і співробітників по праці в цій

⁸⁶ Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права... Випуск 6.

комісії, як Л. Окиншевич і С. Борисенко. У відновленій р. 1932 большевиками „Україні“ М. Грушевського знаходимо цілу велику статтю С. Іваницького, присвячену головню критиці Василенкових поглядів на історію кріпаччини в Україні.⁸⁷ Цей більшовицький критик у своїх нападах на Василенка, як на одного з кадетських істориків, наукова діяльність якого ніби була на службі експлуататорських класів, — виявляє велику начитаність особливо в марксо-ленінській і под. літературі. Так само, як російського буржуазного історика й кадета, згадує Василенка й Л. Окиншевич у своїй статті „Шлях фашизму“.⁸⁸ Значно цікавіше представляється критика проф. С. Борисенка в його огляді цілої концепції західньо-руського та українського права. С. Борисенко твердить, що Василенкова комісія висунула таку платформу, що мала завдання поєднати російський великодержавницький „западно-руссизм“ із буржуазно-націоналістичним нахилом визнавати за національне українське право тільки те право, що зв'язане з „самостійним“ існуванням феодално-кріпосницької української держави ХVІІ.—ХVІІІ. ст.“.⁸⁹

Питання про Василенкову концепцію західньо-руського права, як і критика цієї концепції, самі по собі цікаві й варті спеціального розгляду. Та такий розгляд не входить тут у наше завдання — він належить уже більш до компетенції спеціалістів історії українського права.

Василенко помер восени (в жовтні?) 1935 р. Дня його смерті не знаємо, як не знаємо нічого й про останні роки його життя. Та напевно, чи в цей час він мав якісь можливості для наукової праці. Так само не знаємо ми нічого й про долю невиданих праць Василенка.

— 0 —

Які висновки можемо поробити на основі нашого знайомства з науковою діяльністю Василенка? Яку оцінку в цілому можемо дати його науковій праці? Й що можемо сказати про Василенка, як наукового діяча взагалі?

Коли оцінку Василенка шукати в його власних статтях, то для цього найбільш може придатися його некролог про І. М. Каманіна.

Василенко не ставив Каманіна, як наукового робітника, дуже високо. Сам Василенко, як історик, не був на багато крупніший від Каманіна. Каманін — по виразу Василенка — не прокладав нових шляхів у науці. Так само, не прокладав їх і Василенко. Як бачили з огляду його праць, в них дуже мало оригінального. Коли з Каманіна не був — на думку Василенка — дослідник у прямому розумінні цього слова, цебто такий, що ставить собі тему, для неї збирає матеріяли, критично їх обробляє і на підставі їх робить ті чи ті висновки — то

⁸⁷ Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії. Кн. 1/2, 3.

⁸⁸ „Україна“, 1932, кн. 3.

⁸⁹ Російське великодержавництво в концепції „історії західньо-руського права“. Україна, 1932, кн. 3., ст. 142.

й у науковій праці Василенка ми не маємо дуже багатої такої „дослідницької“ праці.

Каманінові — як твердить Василенко — теми його наукових праць підказували ті архівні матеріяли, що їх він знаходив при своїх архівних розшуках. Що підказувало теми різних праць Василенка, не можемо вповні висвітлити. Але в часті це можемо встановити з певністю. Зпочатку це був О. М. Лазаревський,⁹⁰ що давав йому свої замовлення й навіть матеріяли до їх виконання; потім багато працював Василенко на замовлення російських видавництв, як Брокгавзова Енциклопедія, чи редакції М. Довнар-Запольського Історія Росії. Нарешті в останніх роках теми Василенкових праць ставила смерть близьких йому діячів, про яких він писав наукові некрологи.

Головне, що треба підкреслити при оцінці наукової діяльності Василенка, це те — що його наукові публікації не виявляють нам ширшого плану, більших наукових завдань. Він працює здебільшого над різними темами, не пов'язаними між собою, ніби випадково переходячи від однієї до другої. З цілої наукової праці Василенка хіба що тільки в археографічній частині можна установити якусь тривкішу лінію. У всьому ж іншому виразно виявилось те, що Василенко ззамолоду назвав „калейдоскопічністю“.

Оця безплановість в науковій діяльності Василенка, випадковість його тем, незосередженість для якогось більшого дослідницького завдання — це все надає цілій науковій праці Василенка характеру аматорства.

Висловлюючись так, я зовсім не легковажу ні наукового дорібку Василенка, ні значення аматорської праці в науці взагалі. Ні недоцінення, ні тим паче осудження для Василенка в моїх висновках не має. Скоріш жаль, що Василенко, більше як за 40 літ своєї наукової праці, не дав українській історичній науці того, що міг би дати. Що так сталося, було мабуть кілька причин, але чи не найбільша з них — це політична чинність Василенка, яка — як це знаємо з його біографії — густо проткала ціле його життя й відривала його від наукового вартату праці...

⁹⁰ При обговоренні цієї праці в Історично-філологічному Т-ві в Празі, проф. Д. В. Антонович зауважив, що в житті й науковій праці Василенка грав ролю не тільки О. М. Лазаревський, а ще більшу І. Лучицький. Останній мав у Києві свій гурток (частково з учнів), у якому „дарив“. До цього гуртка належав проф. Піскорський, Л. Лячков, Тарле, В. Мякотин і инш. Цей гурток був осередком російського лібералізму в Києві. До цього ж гуртка російських лібералів і кадетів пристав по приїзді до Києва й Василенко. Впливи цього гуртка диктували й теми наукових праць Василенка. Під впливом Лучицького, що нахилив Василенка до економічних питань, останній відстав і від марксизму.

Гурток Лучицького розпався з переїздом Лучицького до Петербургу. Цей розпад зручно використав М. Грушевський, який перетяг декого з членів гуртка до Укр. Наукового Товариства в Києві. Василенко звик був бути при Лучицькому, тепер став при М. Грушевському, хоч останній (по-молодості) і не міг вповні заступити Василенкові Лучицького.

Коли ж згадаємо — що політична робота Василенка не в усьому була корисною для України, що провадилася вона під прапором і на славу „загально-російської“ справи, — то мабуть вправі будемо висловитись про Василенка, як про українську жертву для чужого бога, жертву — від якої потерпіла українська історична наука.

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ І РЕЦЕНЗІЙ М. П. ВАСИЛЕНКА.

* Зіркую зазначені ті праці М. П. Василенка, що їх я в Празі не міг знайти. Скорочення назов журналів: КС — „Кіевская Старина“, ЧНЛ — „Чтения въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца“, ЗСБ — „Записки Соціально-Економічного Відділу УАН; ПЄП — Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права.

1. Памятникъ украинской литературы конца XVIII вѣка. КС, 1891 р., т. 32, ст. 154—161.

2. Къ исторіи церковныхъ и монастырскихъ архивовъ. КС, 1891 р., т. 34, ст. 148—151.

3. Изъ бумагъ сенатора тайн. сов. М. П. Миклашевскаго. КС, 1891 р., т. 35, ст. 129—133.

4. * Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ кіевского полка 1729—1730 годовъ. Кіевъ, 1892, ст. 40 (Оттискъ изъ VII. книги ЧНЛ).

5. Михаилъ Ивановичъ Семевскій (Некрологъ). КС, 1892 р., т. 37, ст. 112—115.

6. Къ вопросу о децентрализациі нашихъ историческихъ архивовъ. Судьба Румянцевской Описи Малороссіи. КС, 1892 р., т. 39, ст. 453—461.

7. * Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ Гадыцкаго полка 1729—1730 годовъ. Изд. Полтавскаго Губ. Статистическаго Комитета. Полтава, 1893 р., ст. 45.

8. Къ исторіи Малорусской исторіографіи и малорусскаго общественнаго строя (Замѣтки по поводу статей В. А. Мякотина „Прикрѣпленіе крестьянства Лѣвобережной Малороссіи въ XVIII ст.“ въ Русскомъ Богатствѣ, 1894, № 2, 3 и 4). КС, 1894, т. 47, ст. 242—270, 402—424 (Статья не закінчена!).

9. * Историческія свѣдѣнія о родѣ дворянъ Рахманиновыхъ. 1894.

10. О скуплѣ земель въ Малороссіи и ея причинахъ (Сокращенное изложеніе сообщенія въ засѣданіи Ист. Общ. Нестора-Лѣтописца 31. X. 1893). ЧНЛ, кн. IX. Кіів, 1895, ст. 3—5.

11. О происхожденіи группы капиталистовъ въ Малороссіи въ XVII и XVIII в. в. (Сокращенное изложеніе сообщенія въ засѣданіи Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца 6. II. 1894). ЧНЛ, кн. IX. Кіів 1895, ст. 13.

11а. Глуховская сатира. КС, 1900, т. 70, ст. 95—97.

12. * Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи. Т. I. Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ Нѣжинскаго полка 1729—1730 годовъ. Черниговскій Земскій Сборникъ і окремо — Чернігів, 1901 р.

13. Первые шаги по введенію положеній 19 февраля 1861 г. въ Черниговской губ. (Къ 40-лѣтію со дня освобожденія крестьянъ). КС, мартъ ст. 396—423, апрѣль ст. 97—125, ноябрь ст. 303—327.

14. Куда нечезъ домикъ въ Полтавѣ, въ которомъ Петръ Великій отдыхалъ послѣ Полтавской побѣды. КС, 1901 р., т. 75, ст. 171—172.

15. * Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи. Т. II. Экстракты изъ указовъ, инструкцій, учреждений и пр. 1786 г. Черниговъ, 1902.

16. Александръ Матвѣевичъ Лазаревскій (Некрологъ). КС, 1902, т. 77, ст. III—XIX.

17. Къ біографіи И. П. Котляревскаго. КС, 1902, т. 77, ст. 1—5.

18. Памяти В. В. Тарновського, А. М. Лазаревського и Н. В. Шугурова (къ рисунок). КС, 1902, т. 78, ст. 282—292.
19. Двадцатипятилѣтіе со дня смерти О. М. Бодянского (6 сент. 1877 — 6 сент. 1902). КС, 1902, т. 78, ст. 408—410.
20. Юсифъ Макенмовичъ Бодянский, и его заслуги для изученія Малороссіи. КС, 1903, январь ст. 1—50, февраль ст. 295—322, мартъ ст. 462—491, май ст. 315—346, октябрь ст. 140—152, ноябрь ст. 389—430, декабрь ст. 701—735 і * окремо.
21. Къ вопросу о происхожденіи названія Полтавы. КС, 1903 р., апрѣль, ст. 2—3.
22. Памяти почетнаго члена общества Александра Матвѣевича Лазаревскаго († 31 марта 1902). ЧНЛ, кн. XVІІ. Київ 1903, ст. 85—107.
23. Передмова до праці Ал. Лазаревскаго: Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783). Київ, 1908, ст. 1—X.
24. * Матеріали для исторіи экономическаго, юридическаго и общественного быта Старой Малороссіи Т. Ш. Генеральное слѣдствіе о маестностяхъ Черниговскаго полка. Черниговъ, 1909.
25. * Памяти Костомарова какъ историка. „Киѣв. Мысль“, 1910, № 97 і 98.
26. Г. Н. Теплов і його „записка о непорядкахъ въ Малороссіи“. Записки Українського Наукового Товариства в Київі, кн. IX. Київ 1911, ст. 13—54.
27. Прикрѣпленіе крестьянъ въ Малороссіи. Великая Реформа, т. I. Москва, 1911, ст. 108—126.
28. Крестьянскій вопросъ въ Юго-Западномъ и Сѣверо-Западномъ краѣ при Николаѣ I и введеніе инвентарей. Великая Реформа, т. IV. Москва, 1911, ст. 94—109.
29. Дѣятелисть объ Украйнѣ (В. И. Масловъ. Литературная дѣятелисть К. О. Рылѣва, Київъ 1912). Украинская Жизнь. Москва, 1912, кн. 3, ст. 84—91.
30. Политическіе взгляды М. П. Драгоманова. „Украинская Жизнь“. Москва, 1912, кн. 6. ст. 36—55.
31. Отношеніе между Россіей и Франціей до Французской Революціи. Отечественная война и русское общество. т. I. Москва, 1912, ст. 1—19.
32. Ростъ Французскаго вліянія въ Россіи до Французской Революціи. „Отечественная война и русское общество“. Т. I, Москва, 1912, ст. 20—25.
33. З исторіі устрою Гетьманщини. Критичні замітки. „Записки НТШ“, Львів, 1912, т. 108, ст. 103—116.
34. З приводу заміток М. С. Слабченка. „Записки НТШ“, Львів, 1913, т. 116, ст. 79—86.
35. * О. Бодянский і його поетична творчість. „Україна“, 1914, кн. IV.
36. Очерки по исторіи Западной Руси и Украины. Київ, 1916, ст. XII + 589.
37. Рѣчь г. Министра Народнаго Просвѣщенія и Искусствъ Н. П. Василенка, при открытіи дѣятелиности комиссіи 9-го іюля 1918 г. „Збірникъ Праць Комісії для вироблення законопроектъ про заснування Української Академії Наукъ у Київі“. Київ, 1919, ст. III—IV.
38. „Записки Соціально-Економичного Відділу УАН за редагуваннямъ Голови Відділу Академіка Н. П. Василенка“. Київ. Т. I (1923), ст. CVI + 218 + 28; Т. II—III (1924—1925) ст. E + 387; Т. IV (1926) ст. XXIII + 249; Т. V—VI (1927) ст. LXV + 459.
39. Академікъ Богдан Олександровичъ Кістяковський († 16/29 квітня 1920 року). ЗСЕ, т. I (1923). Київ 1923, ст. VIII—XL.
40. Додаток до некрологу Б. О. Кістяковського (стор. XII—XIII) ЗСЕ, т. I (1923), Київ 1923, ст. XL—XLI.
41. Академікъ Орестъ Івановичъ Левицький († 9 травня (26 квітня) 1922 року). ЗСЕ т. I (1923), Київ 1923, ст. XLVI—XCVIII.
42. Кременецький ліцей і університет св. Володимира. Исторично-Юридична розвідка. ЗСЕ, т. I (1923), Київ 1923, ст. 151—199.
43. Памятникъ української правничої літератури XVІІІ ст. Записки НТШ, Львів, 1925 р., т. 138—140, ст. 105—130.
44. Павло Полуботок. З приводу двістлітньої річниці його смерти (29. XII. 1724). „Україна“, Київ, 1925, кн. 6, ст. 80—108.

45. Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права за редакцією Голови Комісії акад. Н. П. Василенка. Київ т. I, 1925 р., ст. IX + 180; т. II, 1926 р. ст. XIV + 303; т. III, 1927 р., ст. XXVII + 500; т. IV, 1928 р. ст. IX + 255; т. V, 1928 р. ст. 257 — 714; т. VI, 1929 р. ст. XLII + 527; * т. VII; т. VIII, 1930 р. ст. 349.
46. Передмова до I Випуску ПКП. Київ 1925, т. I, ст. III—IX.
47. Передмова до II Випуску ПКП. Київ 1926 р., т. II, ст. III—VII.
48. Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права), ЗСЄ, т. II—III, Київ, 1926 р. ст. 232—316.
49. Наукова діяльність Ів. Мих. Каманіна. ЗСЄ, т. II—III, Київ, 1926, ст. 54—64.
50. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII в. в. „Український Археографічний Збірник УАН“. т. I, Київ, 1926, ст. 50—164 і * окремо.
51. Передмова до III Випуску ПРП. Київ, 1927, в. III, ст. III—VI.
52. Пам'яті Івана Мартиновича Балінського. ПРП, Вип. III. Київ 1927, ст. XV—XXVII.
53. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834—1902) (Матеріали для його біографії). „Україна“, Київ 1927, кн. 4, ст. 18—82.
54. Територія України XVII віку (Розвідка з історії права). Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. Київ 1927, ст. 112—132.
55. Неприємності через етнографію. „Етнографічний Вісник“, Київ 1927, ст. 145—147.
56. Передмова до IV Випуску ПРП. Київ, 1928, ст. V—IX.
57. „Права, по котрымъ судится Малороссійскій народъ“, як джерело до історії державного права України XVIII віку. Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, I. Київ, 1928, ст. 245—252.
58. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). Чернівці і Північне Лівобережжя. Видання УАН. Київ, 1928, ст. 290—300.
59. Передмова до VI Випуску ПРП. Київ 1929, ст. V—X.
60. Матеріали до історії українського права, т. I. Київ 1929, ст. LXIII + 355. З передмовою акад. Н. П. Василенка (ст. V—LXIII).
61. Конституція Филиппа Орлика. „Ученые Записки Института Исторіи Россійской Ассоціаціи Научно-исследовательских институтов общественных наук“. Т. IV. Москва, 1929, ст. 153—171.
62. * П. Я. Литвинова (Післяслово до статті І. Спаської) „Етнографічний Вісник“, кн. 7.

РЕЦЕНЗІІ.

1. Харьковский Сборникъ. Литературно-научное приложение къ „Харьковскому Календарю“ на 1890 г. Вып. 4-ый. Харьковъ 1890, ст. 114 + 168. КС, 1890 р., т. 31, ст. 546—549.
2. Списки Черниговскихъ Дворянъ 1783 года. Матеріали до історії мѣстнаго дворянства. Черниговъ 1890, ст. 186. КС, 1891 р. т. 32, ст. 197—200.
3. Мѣстечко Дмитровка. Опытъ историко-статистическаго и этнографическаго описанія. Свѣц. Г. И. Сорокина. Изд. Херсонской Губ. Зем. Управы, ст. II + 65. КС, 1891 р. т. 32, ст. 356—360.
4. Памятная книжка Енотопскаго Земства 1865—1890 г. г. Кіевъ 1890, ст. 144. КС, 1891 р. т. 32, ст. 363—365.
5. Историческій очеркъ Петровскаго полтавскаго кадетскаго корпуса (1840—1890). По официалънымъ даннымъ составилъ И. Ф. Павловскій, Полтава, 1890, КС, 1891 р., т. 32, ст. 367—370.
6. В. Щегловъ. Историческая справка о полѣ полтавскомъ и его настоящихъ памятникахъ. Полтава, 1890, ст. 46. КС, 1891 р. т. 32, ст. 540—542.
7. В. П. Василенко: Мѣстечко Опошня, Зѣльковскаго уѣзда, Полтавской губ., Полтава 1889, ст. 40. КС, 1891 р., т. 33, ст. 503—504.
8. Уѣзды Кіевскій и Радомысльскій. Статистическія и историческія замѣтки о всѣхъ населенныхъ мѣстностяхъ въ этихъ уѣздахъ и съ подробными картами

ихъ. Собралъ Лаврентій Похилевичъ. Кіевъ, 1887 г. КС, 1891 р., т. 33, ст. 504—506.

9. Н. В. Воскресенскій: Пятидесятилѣтіе Воронежскихъ Губернскихъ Вѣдомостей (1838—1888). Историческій очеркъ, т. I. Воронежъ 1888—1890. КС, 1891 р. т. 34, ст. 152—154.

10. Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца. кн. V. Кіевъ 1891. КС, 1891 р., т. 35, ст. 138—161.

11. А. Лебедевъ: Духоборцы въ Слободской Украинѣ. Харьковъ 1890, ст. 31. КС, 1891 р. т. 35, ст. 165—166.

12. Городъ Кременчугъ. Историческій очеркъ Ѳ. Д. Николаичика СПБ. 1891. ст. 217. КС, 1891 р. т. 35, ст. 333—334.

13. * Н. Загоскинъ: Очеркъ исторіи смертной казни въ Россіи. Казань 1892. КС, 1892, IV.

14. Сонъ. Стихотвореніе кіевского студента конца 40-хъ годовъ. КС, 1892, т. 37, ст. 128—130.

15. Харьковскій Сборникъ, подъ редакціей члена-секретаря В. В. Иванова... Вып. 6. Харьковъ, 1892. КС, 1892 р., т. 38, ст. 439—449.

16. Опытъ русской исторіографіи В. С. Иконникова... Кіевъ 1891—1892, т. I, ч. ч. 1, 2. КС, 1893 р. т. 41, ст. 169—184.

17. Проф. П. А. Сикорскій: Психопатическая эпидемія 1892 года въ Кіевской губ. Кіевскія Университетскія Извѣстія 1893 г. и отдѣльно, ст. 46. КС, 1893 р. т. 41, ст. 536—538.

18. Матеріалы для исторіи Минской епархіи. I. Письма къ разнымъ лицамъ Преосвященнаго Виктора Садковского, перваго минскаго архіепископа (I—СЛ). Собраны и объяснены С. Г. Рункевичемъ. Минскъ 1892. ст. 201—XVI. КС, 1893 р. т. 42, ст. 148—149.

19. Г. Барацъ: Очеркъ происхожденія и постепеннаго затѣмъ упраздненія въ Россіи совѣстныхъ судовъ и суда по посѣсти. СПБ. 1893, ст. 40. КС, 1893 р. т. 42, ст. 149—150.

20. Очерки по исторіи литовско-русскаго права. Образованіе территоріи литовскаго государства. Ѳ. И. Леонтовича... СПБ, 1894, ст. 392. КС, 1895 р., т. 48, ст. 39—41.

21. М. К. Любавскій: Къ вопросу объ удѣльныхъ князьяхъ и мѣстномъ управленіи. СПБ, 1890. т. II. Власти. Вып. 1-ый. Вѣче и Князь. СПБ, 1893. КС, 1895, августъ, ст. 348—394. КС, 1895, т. 48, ст. 41—42.

22. В. Сергѣевичъ: Русскія юридическія древности. т. I. Территорія и населеніе. СПБ, 1890. т. II. Власти. Вып. 1-ый. Вѣче и Князь. СПБ, 1893. КС, 1895, т. 48, ст. 67—74.

23. Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца. кн. X. Кіевъ 1896. КС, 1896, V.

24. В. Мякотинъ: Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767. году. (Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ университета св. Владиміра, подъ редакціей профессоровъ И. В. Лучицкаго и Н. И. Карѣева, СПБ 1895. КС, 1896 р., т. 52, ст. 107—121.

25. А. А. Шахматовъ: О начальномъ кіевскомъ лѣтописномъ сводѣ. Москва, 1897, ст. 58. КС, 1898 р., т. 60, ст. 22—24.

26. Описаніе документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ архивѣ Министерства Юстиціи. кн. X. Москва 1896. КС, 1898 р., т. 60, ст. 71—72.

27. Ѳ. В. Тарановскій: Обзоръ памятниковъ Магдебурскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи. Варшава, 1897, ст. 201. КС, 1898 р., т. 60, ст. 72—73.

28. Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. XII. КС, 1899 р., т. 64, ст. 163—171.

29. А. Верзиловъ: Очеркъ торговли Южной Руси съ 1480—1569. Черниговъ, 1898, ст. 81. КС, 1899 р., т. 66, ст. 119—121.

30. Древности. Труды Археографической Коммиссіи Императорскаго Москов-

- скаго Археологического Общества, изд. подъ редакціей М. В. Довнаръ-Запольскаго. т. I, вып. 1, 2, 3. Москва 1898—99. КС, 1900, т. 68, ст. 82—95.
31. Ежегодникъ Коллегіи Павла Галагана. 1897—1898, 1898—1899. Кіевъ 1898 и 1899. КС, 1900, т. 68, ст. 166—169.
32. Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, т. т. 55, 56, 63, 69, 79, 84, 94, 101. (Протоколы Верховнаго Тайнаго Совѣта, какъ матеріалъ для исторіи Малороссіи XVIII в.). КС, 1900 р. т. 70, ст. 101—121.
33. М. Е. Марковъ и его рукописный сборникъ о Черниговской старинѣ. Сообщилъ М. Березковъ. Пѣчинъ 1902, ст. 25. КС, 1902 р., т. 79, ст. 198—200.
34. А. И. Александровъ: Памяти Виктора Ивановича Григоровича (30 апрѣля 1815 г. — 19 декабря 1876 г.). Отгискъ изъ „Русск. Филолог. Вѣстника“ Варшава 1902, 33 стр. КС, 1902, т. 79, ст. 200—201.
35. Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. XVI. Кіевъ 1902. КС, 1903, февраль, ст. 112—116.
36. Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца, кн. XVII. Выпускъ I. Кіевъ 1903. КС, 1903 р., март., ст. 185—187.
37. М. Е. Слабченко: Опытъ по исторіи права Малороссіи XVII и XVIII в. в. Одеса, 1911, ст. II + 292. „Записки НТШ.“ р. 1913., т. 109, ст. 193—196.
38. В. П. Масловъ: Литературная дѣятельность К. О. Рылѣва. Кіевъ 1912. (Див. статью: „Декабризмъ объ Украйнѣ“). „Украинская Жизнь“, Москва 1912. кн. 3. ст. 84—91.
39. М. Грушевскій: Історія України-Руси, т. VIII., част. 1, 2, 3 (1922). „Україна“, 1925, кн. 5, ст. 151—158.
40. „Орліяна“ (Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину й оточення). Відбитка з IV. кн. „Хліборобської України“ за р. 1922—23. — Пилип Орлик. Вивід прав України.. Відбитка з „Старої України“, 1925, I—II. — Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінка дипломатичної історії. „Записки НТШ.“ т. 134. — Звідомлення І. Борщака з дослідів по архівах Західньої Європи... „Записки НТШ.“, т. 134. „Україна“, 1926, кн. 1, ст. 149—153.
41. О. Лотоцький: „Свиток Ярославль“. Науковий Юв. Збірник Укр. Університету в Празі, т. I. Прага 1925, ст. 118—138. ПРП, вип. II. Київ, 1926, ст. 282—283.
42. Oskar Halecki: Litwa, Ruś i Żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Rozprawy Akademii Umiejętności“, Serya II. Tom XXXIV. Краків 1916, ст. 214—254. ПКП Вип. II. Київ, 1926, ст. 283—284.
43. В. Дружчич: Палаженьє Літоуска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай вуніі. Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітету у Менску. 1925 г. № 6—7. ст. 216—251. ПРП, вип. II. Київ 1926, ст. 284—288.
44. Stefan Ehrenkreuz: Uwagi nad rozdziałem VII. Statuta Litewskiego trzeciego. (Відбитка з часопису „Rocznik Prawniczy Wileński“). ПКП Вип. III. Київ 1927, ст. 443—444.
45. Stefan Ehrenkreuz: Ustawa „o ważności zapisów“ a praktyka sądowa litewska. (Відбитка). ПКП Вип. III. Київ 1927, ст. 444—445.
46. Д-р Микола Чубатий: Про правне становище церкви в козацькій державі (Відбитка з „Богословія“). ПРП, вип. III, Київ, 1927, ст. 461—463.

